

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

**II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ ENTELEKTÜEL HAYATININ
ÖNEMLİ BİR SİMASI: ŞEBBENDERZÂDE FİLİBELİ AHMED
HİLMİ**

Emine BEKTAŞ

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2015

**II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ ENTELEKTÜEL HAYATININ ÖNEMLİ BİR
SİMASI: ŞEBBENDERZÂDE FİLİBELİ AHMED HİLMİ**

Emine BEKTAŞ

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

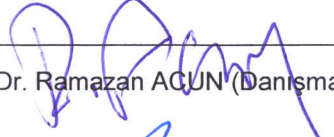
Ankara, 2015

KABUL VE ONAY

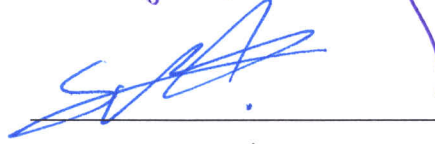
Emine Bektaş tarafından hazırlanan “II. Meşrutiyet Dönemi Entelektüel Hayatının Önemli Bir Siması: Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi” başlıklı bu çalışma, 28.01.2015 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Mehmet ÖZDEMİR (Başkan) 3/

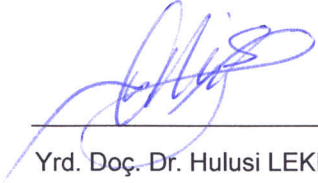
Prof. Dr. Ramazan ACUN (Danışman)

Doç. Dr. Fatih YEŞİL

Yrd. Doç. Dr. Serhat KÜÇÜK

Yrd. Doç. Dr. Hulusi LEKESİZ

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylım.

Prof. Dr. Yusuf ÇELİK

Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kağıt ve elektronik kopyalarının Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim/Raporum sadece Hacettepe Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin/Raporumun yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

28.01.2015

Emine BEKTAŞ

ÖZET

BEKTAŞ,Emine. *II. Meşrutiyet Dönemi Entelektüel Hayatının Önemli Bir Siması: Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2015.

Bu çalışmada, II. Meşrutiyet döneminin önemli bir siması olan Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi ele alınmıştır. Birçok fikir akımının ortaya çıktığı, düşünce hayatının çok hareketli ve aktif olduğu II. Meşrutiyet dönemi fikir hayatında onun yeri ve önemi değerlendirilmiştir. Onun fikirleri, dönemin siyasal ve sosyo-kültürel konjonktürü çerçevesinde ileri gelen Osmanlı aydınlarının fikirleri ile mukayeseli olarak ele alınmıştır. Filibeli Ahmed Hilmi'yi bütüncül olarak değerlendirmeyi amaçlayan bu çalışmada onun siyasal, tasavvufi, felsefi ve edebi kişiliği eserleri üzerinden gösterilmiştir. Düşünürün kendi eserlerinin yanı sıra, düşünürü etkileyen eserlere de yer verilmiş ve bu suretle onun fikirleri ile etkilendiği eserler arasında bağlantı kurulmaya çalışılmıştır. Çalışmanın bu bağlantıyı kurması, düşünürün fikir dünyasının nasıl oluştuğunu açıklamaktadır. Böylece son dönem Osmanlı aydınının ilgi çekici örneklerinden biri olan Filibeli Ahmed Hilmi vasıtasıyla dönemin düşünce yapısının derinliği ortaya konulmuştur.

Anahtar Sözcükler

Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, İslamcılık, İslamcı Yazarlar, Son Dönem Osmanlı Düşünce Hayatı, II. Meşrutiyet Dönemi Fikir Hayatı

ABSTRACT

BEKTAŞ, Emine. As a Prominent Figure of The Intellectual Life of The Second Constitutional Period: Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, M.A, Ankara, 2015

In this thesis, Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, who is a prominent figure of the Second Constitutional Period, is evaluated. His position and importance is explored in the very dynamic and active intellectual life of the second constitutional period which in many ideological movements emerged. His ideas are evaluated in socio-cultural and political conjuncture of the period together with the comparison of the other prominent Ottoman intellectual's ideas. In this study, which aims to examine Filibeli Ahmed Hilmi comprehensively, his political, sufist, philosophical and literally characters are presented through his works. Besides the works of the thinker, the sources which influenced the thinker are analyzed and in this way it has been aimed to establish a link between his ideas and the studies he was influenced. The establishment of such a link explains how the thinker's mindset emerged. In this way, via Filibeli Ahmed Hilmi, who is an interesting example of the late Ottoman intellectual, the profoundness of the period's mindset is introduced.

Key Words

Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, Islamism , Islamist Writers, Intellectual Life of The Late Ottoman Period , The Intellectual Life of The Second Constitutional Period

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
BİLDİRİM	ii
ÖZET.....	iii
ABSTRACT	iv
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR	viii
ÖNSÖZ.....	ix
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLAMCILIK AKIMINI VE FİLİBELİ AHMED HİLMİ'Yİ KONU ALAN AKADEMİK ÇALIŞMALAR	5
--	----------

1.1. İSLAMCILIK AKIMI KONUSUNDA YAPILMIŞ AKADEMİK ÇALIŞMALAR.....	5
1.2. FİLİBELİ AHMED HİLMİ'Yİ KONU ALAN AKADEMİK ÇALIŞMALAR ..	9

İKİNCİ BÖLÜM

FİLİBELİ AHMED HİLMİ'NİN HAYATI	14
--	-----------

2.1. FİLİBE'DEKİ HAYATI VE AİLESİ	14
2.2. 93 HARBİ VE FİLİBE'DEN GÖÇ	17
2.3. MEMURİYET YAŞANTISI.....	20
2.4. SÜRGÜN YILLARI.....	22
2.5. II MEŞRUTİYET'TEN SONRAKİ YAŞANTISI	23

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YAŞADIĞI DÖNEMİN FİKİR AKIMLARI, FİLİBELİ AHMED HİLMİ'NİN ÇEVRESİ VE İSLAMCILAR ARASINDAKİ YERİ..... 25

3.1. YAŞADIĞI DÖNEMİN FİKİR AKIMLARI	25
3.1.1. Osmanlıcılık.....	25
3.1.2. İslamcılık	32
3.1.3. Türkçülük.....	34
3.1.4. Batıcılık.....	37
3.2. FİLİBELİ AHMED HİLMİ'NİN ÇEVRESİ VE İSLAMCILAR ARASINDAKİ YERİ.....	38

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

FİLİBELİ AHMED HİLMİ'NİN ESERLERİ ve GÖRÜŞLERİ 44

4.1. FİLİBELİ AHMED HİLMİ'NİN ESERLERİ	44
4.1.1. Yayınlanmış Eserleri.....	44
4.1.2. Tefrika Halinde Kalan Eserleri	46
4.1.3. İsimleri Zikredildiği Halde Bulunamayan Eserleri.....	46
4.1.4. Çıkarıldığı ve Yazılarını Yayınladığı Gazeteler	47
4.2) BAŞLICA ESERLERİ VE BU ESERLER HAKKINDAKİ DEĞERLENDİRMELER	49
4.2.1. Senusiler ve On Üçüncü Asrın Büyük Mütefekkir-i İslamisi Seyyid Muhammed es-Senusi.....	49
4.2.2. A'mak-ı Hayal	50
4.2.3. Öksüz Turgut	53
4.2.4. Tarih-i İslam	54
4.2.5. Aşk-ı Bala	56

4.2.6. Huzur-ı Akl ü Fende Maddiyun Meslek-i Dalaleti.....	57
4.2.7. Allah'ı İnkâr Mümkün mü?	57
4.3. FİLİBELİ AHMED HİLMİ'NİN GÖRÜŞLERİ.....	58
4.3.1. Dini Görüşleri	58
4.3.2. Tasavvuf ve Tarikatlar Hakkındaki Görüşleri	62
4.3.3. Fen ve Felsefe Hakkındaki Görüşleri	68
4.3.4. Feminizm ve Kadınlar Hakkındaki Görüşleri.....	72
4.3.5. <i>İçtihat</i> Hakkındaki Görüşleri	75
4.3.6. Pozitivizm ve Materyalizm Hakkındaki Görüşleri	76
4.3.7. Siyasi Görüşleri.....	81
4.3.8. Filibeli Ahmed Hilmi'ye Göre Toplumun Gerilemesinin Sebepleri ve Toplumu Çöküntüden Kurtaracak Çözüm Önerileri	84
4.3.9. Tarihçiliği.....	88

BEŞİNCİ BÖLÜM

FİLİBELİ AHMED HİLMİ'Yİ ETKİLEYEN ESERLER VE DÖNEMİN FİKRİ TARTIŞMALARINA KATKISI	92
5.1. FİLİBELİ AHMED HİLMİ'Yİ ETKİLEYEN ESERLER.....	92
5.2. DÖNEMİN FİKRİ TARTIŞMALARINA KATKISI	98
SONUÇ.....	102
KAYNAKÇA	103
EKLER.....	111
EK-1. ETİK KURUL İZİN MUAFİYETİ FORMU	111
EK-2: ORJİNALLİK RAPORU	113

KISALTMALAR

ABD.	: Ana Bilim Dalı
A.g.e.	: Adı geçen eser
A.g.m.	: Adı geçen makale
A.g.t.	: Adı geçen tez
Bkz.	: Bakınız
c	: Cilt
ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
HTU	: Hakkı Tarık Us Kütüphanesi
Nr.	: Numara
s.	: Sayfa
Sad.	: Sadeleştiren
TCTA.	: Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi
TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
TTK.	: Türk Tarih Kurumu
Ünv.	: Üniversitesi
v.b.	: ve benzeri
Yay.	: Yayınları

ÖNSÖZ

“II. Meşrutiyet Dönemi Entelektüel Hayatının Önemli Bir Siması: Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi” adlı bu çalışma dönemin entelektüellerinden biri olan Filibeli Ahmed Hilmi’yi fikirlerini merkeze alarak tanıtmayı, dönem içerisindeki yerini ve önemi göstermeyi amaç edinmiştir. Filibeli Ahmed Hilmi’nin düşüncelerini ve eserlerini oluştururken faydalandığı kaynaklar imkân nispetinde tespit edilmeye çalışılarak bu kaynaklardan nasıl faydalandığı da açıklanmaya çalışılmıştır.

Bu çalışmanın konusunun belirlenmesinde bana yardımcı olan ve yol gösteren hocam sayın Prof. Dr. Ahmet Yaşar OCAK’a bu çalışma vesilesiyle saygılarıma sunar ve teşekkür ederim. Kendisinin emekli olması sebebiyle başka bir üniversiteye gitmesiyle en az onun kadar değerli hocam sayın Prof. Dr. Ramazan ACUN ile çalışma fırsatı buldum. Onun rehberliğinde yürütülen bu çalışmada bana başından sonuna kadar çok destek olduğunu ifade etmek isterim. Bu süreçte bana gösterdiği anlayış ve ilgisiyle çalışmamı çok kolaylaştırdı. Kendisine şükran ve hürmetlerimi sunarım. Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü’nün tüm öğretim üyelerine teşekkürü bir borç bilirim. Doç. Dr. Fatih YEŞİL, Yrd. Doç. Dr. Serhat KÜÇÜK, Yrd. Doç. Dr. Hulusi LEKESİZ ve Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü öğretim üyesi Prof. Dr. Mehmet ÖZDEMİR’e tezime yönelttikleri yapıcı eleştiriler için ayrı ayrı teşekkür ederim.

Bu süreçte beni destekleyen ve her zaman yanımda olan aileme; babam Ahmet BEKTAŞ’a, annem Sırma BEKTAŞ’a ve kardeşim Elif BEKTAŞ’a canı gönülden şükranlarımı sunarım. Ayrıca çalışmamı okuyup eleştirdiği için arkadaşım Mert Can ERDOĞAN’a, Raşit Emre GÜNER’e ve can dostum Meral DURAN ve kızı Meltem DURAN’a çok teşekkür ederim.

Tüm bunların yanında bana burs imkanı sunarak çalışma şartlarımı kolaylaştıran TÜBİTAK BİDEB’e (Bilim İnsanı Destekleme Daire Başkanlığı’na) minnettar

olduğumu belirtmeliyim. Sağladıkları destek için TÜBİTAK'a çok teşekkür ederim. Ayrıca bana burs verilmesini sağlayan devlete, milletime şükranlarımı sunarım.

Son olarak bu çalışma yer alan tüm kusurların ve eksikliklerin tarafıma ait olduğunu belirtmek isterim. Umarım bu çalışma bundan sonraki çalışmalara katkıda bulunabilir.

Emine BEKTAŞ

Ankara 2015

GİRİŞ

Osmanlı Devleti son yüzyılında yapısını temellerinden değiştirecek olan kapsamlı bir dönüşüm sürecine girmiş ve büyük reformlarla yeni bir yapıya kavuşmuştu. Bu dönüşüm sürecinden en güçlü şekilde etkilenen alanlardan biri de ülkedeki fikir hayatı olmuştu. Tanzimat reformları bağlamında yaşanan dev siyasal, toplumsal ve iktisadi dönüşüm sonucunda Osmanlı düşünce hayatı temellerinden değişmişti. Bu değişim sonucunda giderek daha geniş toplumsal kesimlerin dâhil olduğu ve hemen her konunun tartışılmaya başlandığı dinamik bir düşünce hayatı ortaya çıkmıştı. Yeni fikirler ve bu yeni fikirlerin çarpışması sayesinde yeni bir düşünce atmosferi meydana gelmiş ve toplum bu fikirlerden etkilenerek değişmeye ve gelişmeye başlamıştır. Son dönem Osmanlı modernleşmesinin anlaşılabilmesi için öncelikle bu fikir hayatının tüm boyutları ile ele alınması gerekmektedir. Bu açıdan Osmanlı fikir hayatı tüm yazılı edebi türleri içinde barındıran geniş bir sahadır. Bu sahanın içerisinde geleneksel edebi türlerin yanında tiyatro oyunları, roman, köşe yazısı ve deneme gibi yeni türler de bulunmaktadır. Her bir tür farklı açılardan toplumun farklı boyutlarına ışık tutmaktadır ve özellikle sosyal bilimler için önemli birer kaynak teşkil etmektedirler. Bir romanda, toplumun o devirdeki yapısı ve insanların yaşam tarzı görülebilirken; bir fikir yazısında ise toplumun siyasi yapısı, insanların sahip olduğu değer yargıları ve toplumu dönüştürme çabaları rahatlıkla gözlemlenebilir. Tiyatro oyunlarında ve şiirlerde, düşünürler adeta halka hitap ederek sloganlara başvururken, tarih yazılarında fikri dünyalarını kuramsal bir çerçevede sergileme imkânı bulabilmektedirler. Bu yüzden ki, söz konusu dönem incelenirken, türü ne olursa olsun her eserin dikkatle incelenmesi gerekmektedir. Bu suretle bir yazarın farklı türlerdeki eserleri üzerinden fikir dünyasının farklı noktalarını farklı açılardan görebiliriz ve ilgili şahsın düşünce dünyasını daha geniş bir çerçeveden ele alabiliriz.

Bu çalışmada Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'nin hayatını, fikirlerini ve eserlerini yukarıda bahsettiğimiz son dönem Osmanlı fikir hayatının özellikleri içerisinde ele alacağız. Filibeli Ahmed Hilmi son dönem Osmanlı fikir hayatının öne çıkan simalarından biridir ve tıpkı çağdaşları gibi çok farklı türlerde eser vermiştir. Bu

açından yazarın farklı konularda ve farklı türlerde yazdığı çeşitli eserler bu tezin kaynakları arasındadır.

Filibeli Ahmed Hilmi, son dönem Osmanlı düşünce dünyası içerisinde İslamcılık akımı dahilinde kabul edilmektedir. Yazarın bu şekilde kabul edilmesinin sebebi kendisinin İslam'ın ilerlemeye mani olmadığını fakat ilerlemek için İslam'ın günün koşullarına ve değişen toplum yapısına göre yorumlanması gerektiği fikrini savunmasıdır. Yazar bu yaklaşımı çerçevesinde materyalizme, maddeciliğe karşı çıkmış; tasavvuf felsefesi ile bu fikirlere itiraz etmiştir. Yazarın bu genel yaklaşımı aslında son dönem Osmanlı düşüncesinin genel karakterini taşımasına rağmen, sonraki dönemlerde Türk düşüncesine egemen olan pozitivizm ve aşırı batılılaşma¹ akımları çerçevesinde, Filibeli Ahmed Hilmi'nin fikirleri “gerici”-“ilerici” kavramları içerisine sıkışmıştır. Bu noktada yakın dönem tarih yazımına egemen olan ve yeni olanın mutlak iyi, geleneksel olanın ise mutlak kötü olduğunu öne süren bakış açısı ile aramıza bir mesafe koyarak Filibeli Ahmed Hilmi'nin fikirlerini ve eserlerini ele alınmıştır. Bu amaçla Filibeli Ahmed Hilmi'nin fikirleri ve hayatına geçmeden önce çalışmamızın birinci bölümünde İslamcılık akımını ve Filibeli Ahmed Hilmi'yi konu alan akademik çalışmaları ele alınmıştır. İlgili bölümde İslamcılık akımını konu edinen akademik çalışmalar üzerinden önde gelen tarihçilerin konuya ilişkin görüşlerinden bahsedilmiştir. Siyasal İslam düşüncesinin ve bu düşünce akımına yakın duran fikir adamlarının nasıl ele alınabileceği farklı tarihçilerin konuya olan yaklaşımları üzerinden tartışılmıştır. Bunlara ek olarak Filibeli Ahmed Hilmi'yi konu edinen akademik çalışmalar hakkında bilgi verilmiştir. Bu çalışmaların konunun hangi bölümüne odaklandığından ve çalışmalarda hangi ana kaynağın kullanıldığından bahsedilmiştir. İkinci bölümde ise Filibeli Ahmed Hilmi'nin hayatı kısaca anlatılmıştır. Bu bölümde özellikle yazarın doğup büyüdüğü Filibe şehrinin öne çıkan yanları ve yazarın hayatı ve düşünceleri üzerinde kalıcı etki bıraktığını düşündüğümüz savaş, göç ve sürgün dönemleri işlenmiştir. Bu vesileyle Filibeli Ahmed Hilmi'nin siyasi düşüncelerinin kökenleri ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

¹ Bu tabir Şerif Mardin tarafından Tanzimat sonrasında Türk düşüncesine egemen olan topyekün batılılaşma hareketini tasvir etmek için kullanılmıştır. Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul: 2013, s. 22

Üçüncü bölümde ise Filibeli Ahmed Hilmi'nin yaşadığı dönemde öne çıkan Osmanlıcılık, İslamcılık, Türkçülük ve Batıcılık akımlarının birbirleriyle olan ilişkisi ve etkileşimleri ele alınmıştır. İlgili bölümde özellikle son dönem Osmanlı aydınına etkileyen dinamikler işlenerek, XIX. Yüzyıl'ın değişen koşullarının düşünce hayatına getirdiği yeni kavram ve yaklaşımlar incelenmiştir. Bu kavram ve yaklaşımlar üzerinden Filibeli Ahmed Hilmi'nin nasıl bir düşünce iklimi içerisinde fikirlerini geliştirdiği ve dönemin tartışmalarına hangi açılardan yaklaştığı anlaşılmaya çalışılmıştır. Filibeli Ahmed Hilmi'nin İslamcılar arasındaki yeri diğer yazarlar ile mukayese edilerek belirgin hale getirilmeye çalışılmıştır.

Yazarın yaşam öyküsüne, yaşadığı döneme etki eden fikir akımlarına ve diğer İslamcılar arasındaki konumuna değinildikten sonra çalışmanın dördüncü bölümünde Filibeli Ahmed Hilmi'nin eserlerine ve görüşlerine yer verilmiştir. Bilindiği gibi, Filibeli Ahmed Hilmi tıpkı çağdaşları gibi çok farklı türlerde eser vermiştir. İlgili bölümde yazarın farklı tür ve konularda vermiş olduğu eserler üzerinden fikir dünyası incelenmiş ve çeşitli konulardaki görüşleri açıklanmıştır.

Son bölümde ise Filibeli Ahmed Hilmi'yi etkileyen eserler ve dönemin fikri tartışmalarına katkısı incelenmiştir. Yazarı etkileyen eserler kategorize edilerek sıralanmış ve bu eserlerin hangi konuları ele aldığından bahsedilmiştir. Yazarın dönemin fikri tartışmalarına katkısı örnekler üzerinden gösterilmiştir.

Bu çalışmanın adının “ II. Meşrutiyet Dönemi Entelektüel Hayatının Önemli Bir Siması: Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi” olmasının sebebi düşünürü tüm yönleriyle ele almayı amaçlamasıdır. Öncelikle dönemin fikir akımlarından bahsedilerek konunun tarihsel bir bağlama oturtulması amaçlanmıştır ve Filibeli Ahmed Hilmi'nin İslamcılar arasındaki yeri ve önemi belirtilmiştir. Eserleri ve hayatı hakkında oldukça detaylı bilgiler verilmiştir. Düşünürün fikirleri başlıklar halinde toparlanarak derli toplu bir tasnif sağlanması amaçlanmıştır. Çalışmanın en ayırt edici özelliği ise düşünürü etkileyen kitaplara yer vermesi ve fikirlerinin oluşumunun bu suretle açıklanmaya çalışmasıdır. Düşünürü etkileyen kaynaklar tasnif edilerek verilmiş ve bu kaynakların konularından bahsedilmiştir. Sözü edilen bu kaynaklar, düşünürün görüşleri kısmında Filibeli Ahmet Hilmi'nin kullandığı şekilde zikredilmiştir. Çalışmanın

dördüncü bölümü ile beşinci bölümü karşılaştırmalı bir şekilde dikkate alınır ise Filibeli Ahmed Hilmi'nin düşüncelerinin nasıl ve neye karşı oluştuğu açıkça görülebilecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLAMCILIK AKIMINI VE FİLİBELİ AHMED HİLMİ'Yİ KONU ALAN AKADEMİK ÇALIŞMALAR

1.1. İSLAMCILIK AKIMI KONUSUNDA YAPILMIŞ AKADEMİK ÇALIŞMALAR

Türkiye’de siyasal İslam düşüncesi konusundaki çalışmalar cumhuriyet öncesine kadar uzanmaktadır. Fakat Osmanlı döneminde İslami düşünce üzerine yazılıp çizilenler akademik gayelerden çok ülkenin acil sorunlarına çözüm bulmak amaçlıydı. Cumhuriyet’in ilanıyla beraber bu durum büyük ölçüde değişmişti. Kemalist devrimler ile birlikte, devlet adamları ve önde gelen aydınlar artık siyasal İslam düşüncesine muhtemel bir kurtuluş yolu olarak değil fakat tam tersine ülkenin ilerlemesini yavaşlatan, irticai bir ideolojik engel olarak görüyorlardı. Bu yaklaşım tarih yazıcılığını da büyük ölçüde etkilemiş ve bu çalışmada *modernist yaklaşım* olarak adlandıracağımız yorum ortaya çıkmıştı. 1960’lı yıllarda ise sahada ikinci bir çizgi oluşmaya başladı. Şerif Mardin ve Sabri Ülgener’in ön planda olduğu bu yeni yaklaşımda din-modernleşme ilişkileri daha soğukkanlı ve sosyolojik yöntemlerle *Verstehende Soziologie* [tanıma-anlama-yorumlama] ekseninde ele alınmaya başlandı². Weberyen bir kültürel determinizm içerisinde hareket eden bu ikinci yaklaşım sahaya önemli yenilikler getirmekle birlikte modernist paradigmaya yönelik açık bir eleştiri üretmiyordu. Modernist paradigmanın sahaya yönelik tutumu ancak 1990’larda ortaya çıkan eleştirel eserlerle açıktan sorgulanmaya başlandı.

İsmail Kara, Türkiye’de siyasal İslam düşüncesi çalışmalarında oldukça önemli bir yere sahiptir. Kara, İslamcılık hakkında oldukça kapsamlı ve derinlikli bir antoloji çalışması oluşturmuş, bu çalışmasını hem konulara göre³ hem de kişilere göre tasnif

² İsmail Kara, *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, Dergah Yayınları, İstanbul: 2012, s. 32

³ İsmail Kara, *İslamcıların Siyasi Görüşleri* 1-2-3 cilt, Dergah Yayınları, İstanbul:2014

ederek⁴ yayımlamıştır. Dahası Kara, eserlerinde hâkim modernist paradigmaya yönelik eleştirel bir duruş ortaya koymuştur.

İsmail Kara'nın başta modernist paradigma olmak üzere sahaya yönelik temel eleştirisi araştırmacıların devletin modernleşmesini savunanlar ile dini değerlere bağlı olanların farklı kutuplar olarak algılamasıdır. Kara'ya göre, Osmanlıların gözünde devletin gerilemesi ve çöküşü ile İslam'ın gerilemesi ve çöküşü aynı süreçti. Bu inançla ve bakış açısıyla Osmanlı devlet adamları yaptıkları modernleşme girişimlerine, *ıslahat* ve *Tanzimat* gibi dini-kültürel hafızaya uygun isimler vermişlerdi. Bu dönemde devlet adamları oluşturdukları kurumlara *nizam-ı alem* fikrine çağrıştıran *nizam-ı cedid* ve *Nizamiye Mahkemeleri* gibi isimler vermişler hatta *Asakir-i Mansure-i Muhammediye* örneğinde olduğu gibi yenileşme ile doğrudan peygamber arasında bir bağ kurmuşlardı.⁵ İsmail Kara bu isimlendirmelerin tesadüf olmadığını vurgulayarak, Osmanlı Devlet adamı ve aydınlarını devleti yenilemek isteyen “ilericiler” ve dini değerleri korumak isteyen “gericiler” olarak ayırmanın yanlışlığını göstermektedir.

İsmail Kara'nın sahaya yönelik ikinci eleştirisi Osmanlı aydınının “reformcu” ve “dinci” olarak iki ayrı kutba ayrılmayacak kadar ortak bir fikri altyapı ve kültürü paylaşıyor oluşuydu. Örneğin son dönem Osmanlı devlet adamı ve aydınları hem mektep hem de medrese eğitime aşınaydılar. Birçoğu hayatlarının bir aşamasında geleneksel dini eğitimden geçerken başka bir aşamasında yeni açılan okullarda modern eğitim görmüşlerdi. Yine hemen bütün önde gelen Osmanlı aydınları hem modern Fransızca eserlerinden hem de geleneksel dini metinlerden haberdarlardı. Kara'ya göre, Cevdet Paşa, Namık Kemal, Ali Suavi, Ziya Paşa gibi müellif ve fikir adamları aynı anda hem modernist hem de muhafazakâr olarak kabul edilebilecek yazılar kaleme almışlar ve eserler yayımlamışlardı. Dahası bu mütefekkirleri tek başına *İslamcı*, *Türkçü*, *Milliyetçi* ya da *Batıcı* olarak adlandırmak ta pek mümkün değildi.⁶

İsmail Kara yukarıda ifade ettiğimiz iki eleştirisinden hareketle, Osmanlı düşünür ve devlet adamlarının ortak bir toplumsal-kültürel zeminden hareket ederek ortak bir gaye için yani din ve devletin ihyası için eserlerini kaleme aldıklarını ifade etmektedir.

⁴ İsmail Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi Metinler Kişiler* 1-2-3 cilt, Dergah Yayınları, İstanbul:2011

⁵ Kara, *Din ile Modernleşme*, s. 33

⁶ Age, s. 40

İslamcılığın ve reformculuğun, dönemin aydınları tarafından zıt kutuplar olarak değil tam tersine birbirini tamamlayan yaklaşımlar olarak algılandığını göstermek için; İsmail Kara kitabında çeşitli örnekler vermektedir. Bu örneklerde İsmail Kara; Filibeli Ahmed Hilmi⁷, Mehmet Akif Ersoy⁸ ve Doktor Abdullah Cevdet⁹ gibi farklı kutuplarda olduğu varsayılan isimlerin aslında ortak fikirler paylaştıklarını göstermektedir. Monarşinin reddi, kader kavramının doğru yorumlanması, içtihat kapısının açılması ve ulemanın ıslahı gibi kavramlar İslamcı kabul edilen Filibeli Ahmed Hilmi ve Mehmet Akif Ersoy'da da modernist ve batıcı kabul edilen Abdullah Cevdet'te de geçmektedir.

İsmail Kara'nın sahaya olan yaklaşımı yer yer siyasal polemikler içerse de, modernist yaklaşımın ürettiği “ilerici”-“gerici” çatışmasını başarılı bir şekilde eleştirmesi ve dönemin fikri dinamizmini göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Siyasal İslam düşüncesi üzerine eleştirel ve özgün yaklaşım getiren bir diğer isim de Ahmet Yaşar Ocak'tır. Ahmet Yaşar Ocak özellikle modern öncesi Türk düşünce tarihi üzerine yaptığı çalışmalara dayanarak, son dönem Osmanlı düşüncesine farklı bir açıdan bakmıştır. Ocak'a göre klasik dönem Osmanlı İslam anlayışı, Tanzimat sonrası ortaya çıkan İslamcılık anlayışını derinden etkilemiştir. Zira, Yeni Osmanlılar ve Jön Türkler'in geliştirdikleri İslamcılık ideolojisi yalnız Tanzimat batılılaşmacılığına değil daha da temelde geleneksel bir nitelik kazanmış olan klasik Osmanlı İslamı'na bir tepki olarak doğmuştu.¹⁰

Ahmet Yaşar Ocak'a göre, II. Abdülhamit döneminin Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi İslamcı edip ve aydınları ile Şehbenderzâde Ahmed Hilmi, Şeyhülislam Musa Kazım ve Said Halim Paşa gibi belirli bir Osmanlı İslamcı aydın kesimi, peygamber dönemi İslamı ile klasik dönem Osmanlı İslamcılığı arasında bir fark görerek, aslında Osmanlı İslamcılığı'na karşı çıkmışlardı.

Ahmet Yaşar Ocak'a göre modern İslamcılar, Osmanlı İslamı'na karşı olan siyasal muhalefetlerini üç temada yoğunlaştırmışlardı. Bu temalardan ilki Osmanlı İslamı'nın geleneksel siyasi kurumu olan saltanat rejimine karşı çıkmak ve İslami bir kurum olarak algıladıkları meşverete dayalı meşrutî rejim istemektir. İslamcılarının ikinci

⁷ Kara, *Din ile Modernleşme*, s. 104

⁸ Age, s. 189

⁹ Age, s. 56

¹⁰ Ahmet Yaşar Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslam*, İletişim Yayınları, İstanbul:2011, s.79

teması başta bürokratikleşmiş ulema olmak üzere Osmanlı İslamı'nın kültürel muhteva ve kurumlarının çoğunu reddedip, İslam'ı ilk devirlerindeki saflığına yeniden kavuşturarak orijinal haline döndürmeyi amaçlamaktı. İslamcıların üçüncü teması ise dinde *taklidi* terk edip, yaklaşık X. Yüzyıldan beri kapalı olduğu varsayılan içtihat kapısını yeniden açarak İslam'ın bilim ve düşünce hayatına işlerlik canlılık, üreticilik ve yaratıcılık kazandırmaktı.

Buradan hareketle Ocak, II. Abdülhamit dönemi İslamcılığı'nın bütünüyle Osmanlı İslam'ına karşı bir tepki hareketi olduğunu ifade etmektedir. Bu yüzden de İslamcılık esas itibariyle modernist bir akımdır ve Türkiye tarihinde modernist fikir hareketleri çerçevesinde kabul edilmelidir¹¹.

Türkiye'de siyasal İslam konusunda en özgün yaklaşımlardan biri Kemal Karpat tarafından ortaya konulmuştur. Karpat, Türk modernleşmesini “ilerici-gerici kavgasının” ve sosyolojik genellemelerin ötesine geçerek inceleyerek İslami düşüncenin modernleşme sürecindeki konumunu yeni bir yaklaşımla ele almıştır. Karpat'ın akademik birikiminin nihai sonucu olarak gördüğü ve Osmanlı Devleti'nin son döneminde geçirdiği yeniden yapılanmayı konu aldığı kitabına *Politization of Islam* [İslam'ın Siyasallaşması]¹² ismini vermiştir. Bu şekilde Karpat Türk modernleşmesini İslam'ın ve Müslüman ahalinin siyasallaşması olarak kabul etmiştir.

Kemal Karpat, İslamcılığın gelişimini doğrudan Osmanlı Devleti'nin modernleşmesi ile açıklamaktadır. Önce toprakların tasarruf hakkının ve daha sonra özel mülkiyetin tanınması, Osmanlı ekonomisinin ticarileşmesi ve kapitalist sisteme entegre oluşu devletten özerk bir Müslüman tarımsal orta sınıfın oluşmasına yol açmıştı. Bu orta sınıf Tanzimat reformlarından etkin bir biçimde faydalanmış, çocuklarını yeni açılan okullara yazdırmış ve bürokrasinin artan insan kaynağı talebini karşılamıştı. Eğitim ve devlet kademelerinde iş imkânı, tarımsal orta sınıfın ülke idaresi hakkında söz sahibi olmasının ve sarayı baskı altında tutacak bir kamuoyu oluşturmasının önünü açmıştı. Oluşan Müslüman kamuoyu, gelişen basın hayatı sayesinde çeşitli popülist gazeteler etrafında seslerini yoğunlaştırmışlar ve “sivil darbe” teşebbüsünde bulunabilecek kadar cesaret kazanmışlardı. Karpat'a göre, 1876 yılında ilan edilen

¹¹ Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslam*, s.95

¹² Kemal Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*, Timaş Yayınları, İstanbul:2013

Meşrutiyet ise devletin açık ve resmi bir şekilde egemenlik kaynağı olarak milleti kabul ettiğini göstermektedir. Fakat aynı yıl gerçekleşen 93 Harbi neticesinde devletin yıkılmanın ve dağılmanın eşiğine gelmesi, Sultan Abdülhamid'e yeniden ülke idaresini eline alma fırsatını sundu. 93 Harbi'ni takip eden yıllarda Avrupa Devletlerinin Osmanlı topraklarını birer birer işgal etmeleri dahası Yunanistan ve Bulgaristan gibi Hristiyan Balkan devletlerinin Batı desteğine güvenerek Osmanlı arazisine savaştan el koymaları, Müslüman kamuoyundaki siyasallaşmayı iyiden iyiye artırdı. Abdülhamid uzun iktidarı boyunca Müslüman kamuoyunda gerçekleşen siyasallaşmayı devletin kurumsallığı içerisinde muhafaza etmeyi başardı. Böylelikle Abdülhamid iktidarı boyunca iç ve dış politikada takip edilen İslamcılık siyaseti Müslüman orta sınıfların enerjisi ve sarayın idaresiyle şekillendi. Bu siyaset sayesinde ülke görece istikrar ve güven ortamı içerisinde modernleşmesini sürdürdü ve altyapı projelerini inşa etmeye, okullaşmaya devam etti. Fakat 93 Harbi ve takip eden dönemdeki emperyalizm tehdidi karşısında saray ile Müslüman orta sınıflar arasında kurulmuş olan ittifak her zaman içerisinde gerilimler barındırdı. Bu gerilim devam eden modernleşme süreci neticesinde Müslüman orta sınıfın güçlenmesi neticesinde giderek yükseldi ve nihayet 1908 yılında zirveye çıkarak Sultan Abdülhamid'i yeniden Meşrutiyet ilan etmeye zorladı. Bu tarihsel anlatı ile Karpat, İslamcılığı ne reformlara karşı gelişen bir gericilik hareketi ne de değişimin hızını kesen kültürel bir yapı olarak görmektedir. Karpat'ın anlatısına göre *İslam'ın Siyasallaşması* Müslüman orta sınıfların kendi üretimidir ve Osmanlı modernleşmesinin ta kendisidir.

1.2. FİLİBELİ AHMED HİLMİ'Yİ KONU ALAN AKADEMİK ÇALIŞMALAR

Filibeli Ahmed Hilmi hem döneminin fikir hayatının hareketli olması hem de kendisinin yazı hayatının çok renkli olması sebebiyle çok sayıda çalışmaya ilham kaynağı olmuş, pek çok çalışmanın konusunu teşkil etmiştir. Konu ile ilgili çalışmalar göz önüne alındığında bu çalışmaların ilahiyattan felsefeye, edebiyattan tarihe kadar pek çok alana yayıldığı görülmektedir. Düşünürün yazın hayatının yoğun olması, eserlerinin farklı konuları ele alması, farklı edebi türlerde eser vermiş olması, bu çalışmaların birbirinden farklı yönlere odaklanmasını sağlamıştır. Bu bölümde bu çalışmalar hakkında kısaca bilgiler verilmiştir.

1) Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi ve Spiritüalizm / Zekeriyya Uludağ (1991)¹³: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Medeniyeti ve Sosyal Bilimler Bölümü'nde yapılan bu doktora çalışması kitap haline getirilmiştir. Çalışma Ahmed Hilmi'nin düşünce sistemi hakkında geniş bilgiler vermektedir. Düşünürün felsefesi hakkında bilgiler veren araştırmacı, düşünüre ters düşen felsefi görüşlere de yer vermiştir. Çalışmanın en belirgin özelliği Ahmed Hilmi ve Spiritüalizm konusunda geniş bilgiler vermesidir. Bu bölümde düşünürün mutlak varlığa ilişkin düşünceleri, kainat problemine olan bakışı, ruha ilişkin düşünceleri ve bu konulara olan tasavvufi yaklaşımı ele alınmıştır. Çalışma bu açıdan oldukça kapsamlıdır.

2) II. Meşrutiyet Devri Fikir Adamı Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, Hayatı ve Eserleri / Mehmet Zeki Ekici (1997)¹⁴: Bu çalışma Filibeli Ahmed Hilmi hakkında yapılan en detaylı çalışmadır. Çalışmanın hacmi oldukça geniştir. Düşünürün eserleri ile ilgili en detaylı bilgiler bu çalışmada bulunabilmektedir. Araştırmacı Filibeli Ahmed Hilmi'nin hayatı ile ilgili oldukça çeşitli kaynaklara ulaşmış ve düşünürün hayatını en geniş bir şekilde ve detaylarıyla ortaya koymuştur. Biz de bu çalışmada kendisinin bu nitelikli çalışmasından oldukça faydalandık. Ekici Filibeli Ahmed Hilmi'nin hayatını aydınlatabilmek amacıyla Başbakanlık Osmanlı Arşivinde titiz bir çalışma yürütmüş ve nihayetinde düşünürün hayatı hakkındaki önemli kronolojik eksiklikleri doldurmuştur. Bu çalışma kendisinden sonra gelecek tüm çalışmalara yol gösterebilecek ve öncelikli kaynak olabilecek nitelikte bir çalışmadır.

3) Filibeli Ahmed Hilmi'nin Hayatı ve Tarihçiliği / Yasin Yılmaz (1994)¹⁵: Çalışma Filibeli Ahmed Hilmi'nin "*İslam Tarihi*" isimli çalışmasını ana kaynak kabul ederek yazarın tarihçiliğini analiz etmektedir. İslam ve Osmanlı tarihçilik geleneklerinden bahsederek başlayan çalışma, daha sonra Filibeli Ahmed Hilmi ve Osmanlı Devleti hakkında genel değerlendirmelerde bulunmaktadır. Çalışmanın asıl konusu teşkil eden son bölümde ise Filibeli Ahmed Hilmi'nin *İslam Tarihi* adlı eserinin ana başlıklarını özetleyerek, kitabın detaylı bir analizini yapmaktadır. Böylece Filibeli Ahmed Hilmi'nin tarihçiliğini İslam Tarihi kitabı üzerinden incelemiştir.

¹³ Zekeriyya Uludağ, *Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi ve Spiritüalizm*, Akçağ Yay., Ankara:1996

¹⁴ Mehmet Zeki Ekici, *II. Meşrutiyet Devri Fikir Adamı Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, Hayatı ve Eserleri*, İstanbul Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 1997

¹⁵ Yasin Yılmaz, *Filibeli Ahmed Hilmi'nin Hayatı ve Tarihçiliği*, Ankara Üniv., İlahiyat Fakültesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1994

4) Filibeli Ahmed Hilmi'nin Felsefi ve Ahlaki Görüşleri / Sare Çetintaş (2004)¹⁶: Filibeli Ahmed Hilmi'nin hayatı, eserleri ve yaşadığı dönemdeki felsefi düşünceler ile başlayan çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Filibeli Ahmed Hilmi'nin felsefi görüşleri, varlık anlayışı ve ruh hakkındaki görüşleri incelenmiştir. İkinci bölümde ise düşünürün ahlaki görüşlerine yer verilmiştir. Üçüncü bölümde ise düşünürün romanı olan “Amak-ı Hayal'deki hikayelerin felsefesi ve ahlaki açılımları” başlığıyla, bu romanın geniş bir tahlili yapılmıştır.

5) Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi'nin Kelami Çalışmaları / Mehmet Ödemiş (2004)¹⁷: Giriş bölümünde Ahmed Hilmi'nin hayatı, eserleri ve yaşadığı dönem hakkında bilgiler veren çalışma, iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Filibeli Ahmed Hilmi'nin din anlayışı, dinde yenilik fikri ve kelamda yenilenmenin gereği konularına yer verilmiş; ikinci bölümde ise “Kelami görüşleri” başlığı altında maddecilere reddiye, Allah'ın varlığının ispatı, ruhun varlığı, kader, melekler ve peygamberlik gibi görüşlerine yer verilmiştir.

6) Hikmet Yazıları / Ahmet Koçak (2004)¹⁸: Bu çalışma Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde yapılan “Hikmet Gazetesi İncelemesi ve Tahlili Fihrist ve Seçilmiş Metinler” adlı yüksek lisans tezinin kitap haline getirilmiş şeklidir. Dönemin genel yapısı hakkında bilgiler vererek başlayan bu çalışma Filibeli Ahmed Hilmi'nin hayatı ve eserleri hakkında da bilgiler verir. Konunun odak noktası Hikmet gazetesi olduğu için, çalışmanın bir bölümünü “Hikmet Gazetesi ve dönem içerisindeki yeri” başlığı oluşturmaktadır. Çalışmanın üçüncü bölümü ise Hikmet gazetesinden seçilmiş metinlerin transkribe edilmiş haliyle aktarılmasıdır. Gazetenin farklı metinlerine yer vermeyi amaçlayan bu çalışmada düşünürün hem tefrika halinde kalmış olan Yunus Emre, Bektaşiler gibi eserlerine yer verilmiş, hem de Mihr-i Din Arusi, Şeyh Hüsnü ve Arusi gibi mahlaslarla yazdığı dini ve tasavvufi şiirlerine yer verilmiştir. Çalışmanın en önemli özelliği ise Hikmet Gazetesinin fihristine yer vermiş olmasıdır. Konularına, yazarlarına ve gazete başlıklarına göre sıralanmış üç çeşit fihrist bulunmaktadır. Bu fihristler gelecekteki araştırmacılara kolaylık sağlayabilecek niteliğe sahiptir.

¹⁶ Sare Çetintaş, *Filibeli Ahmed Hilmi'nin Felsefi ve Ahlaki Görüşleri*, Fırat Üniv., Felsefe ve Din Bilimleri ABD. İslam Felsefesi Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2004

¹⁷ Mehmet Ödemiş, *Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'nin Kelami Çalışmaları*, Dokuz Eylül Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimler ABD., Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2004

¹⁸ Filibeli Ahmed Hilmi, *Hikmet Yazıları*, Haz. Ahmet Koçak, İnsan Yay., İstanbul:2009

7) Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi'de Tanrı Problemi / Ekrem Özmen (2006)¹⁹: Bu çalışmada Filibeli Ahmed Hilmi'nin Tanrı'nın varlığına ilişkin düşünceleri ayrıntılı bir biçimde ele alınmaktadır. Çalışma bu bölümle başlar. Din ve felsefe açısından Tanrı'nın varlığına bakışı incelenmektedir. Ahmed Hilmi'nin Tanrı'nın varlığına ilişkin kullandığı deliller tasnif edilerek detaylı bir şekilde izah edilmiştir. Tanrı'nın sıfatları problemi ve Tanrı-alem münasebeti çözümlenmeye ve açıklanmaya çalışılmıştır.

8) Filibeli Ahmed Hilmi'nin Dini ve Felsefi Düşüncesi / Nursen Odabaş Yüksek (2006)²⁰: Ahmed Hilmi'nin hayatı ve yaşadığı dönemle ilgili bilgiler vererek başlayan bu çalışmada Ahmed Hilmi'nin dini ve felsefi düşünceleri incelenmiştir. Ahmed Hilmi'nin bilgi anlayışı, varlık anlayışı, kainat anlayışı gibi fikirlerine yer veren çalışmada Ahmed Hilmi'nin eleştirdiği felsefi akımlara da değinilmektedir.

9) Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi'nin Düşünce Hayatı / Ali Nasuf Halil (2008)²¹: Bu çalışma Filibeli Ahmed Hilmi'nin hayatı ve eserleri ile ilgili bilgi verdikten sonra iki bölüme oluşur. Birinci bölümde Ahmed Hilmi'nin yaşadığı dönemdeki fikir akımlarından bahsedilmiş ve felsefi akımlara yaklaşım tarzı incelenmiştir. İkinci bölümde ise Filibeli Ahmed Hilmi'nin kelami düşüncesi değerlendirilmiştir. Kelami düşünce bölümünde Allah'ın sıfatlarını anlama şekilleri, kaza, kader ve irade hürriyeti, melekler, kitaplar, peygamberlik hakkındaki görüşleri gibi dine ilişkin fikirlerini incelemiştir. Ayrıca araştırmacı Bulgaristan'ın Sofya şehrindeki milli kütüphanesinde ve Filibe şehir kütüphanesinde araştırmalar yaptığını belirtmiş ve Filibeli Ahmed Hilmi'nin küçük yaşta Türkiye'ye göç etmesi sebebiyle bütün eserlerini Türkiye'de verdiği için dolayı bahsi geçen kütüphanelerde herhangi bir bilgiye rastlamadığını ifade etmiştir.

¹⁹ Ekrem Özmen, *Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'de Tanrı Problemi*, Selçuk Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri ABD., Din Felsefesi Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006

²⁰ Nursen Odabaş Yüksek, *Filibeli Ahmed Hilmi'nin Dini ve Felsefi Düşüncesi*, Gazi Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri ABD., İslam Felsefesi Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006

²¹ Ali Nasuf Halil, *Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'nin Düşünce Hayatı*, Ankara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri ABD., Kelam Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2008

10) Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi'de Türklük Tasavvuru / R. Uğur Uçar (2008)²²: Sakarya Üniversitesi Felsefe ABD. Felsefe Tarihi Bilim Dalı'nda yapılan bu yüksek lisans tezi de kitap haline getirilmiş bir çalışmadır. Çalışma Filibeli Ahmed Hilmi'nin hayatı ve eserleri hakkında bilgi vererek başlar ve Türklük tasavvurunu yansıtan eserlerinin tanıtılmasıyla devam eder. Çalışmanın en belirgin özelliği Filibeli Ahmed Hilmi'nin Türklük tasavvurunun anlaşılmasına olanak sağlayacak gazete yazılarından ve eserlerinden yola çıkarak çeşitli alıntılarla bu tasavvurun belirgin ve anlaşılır hale getirilmesidir.

11) Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi'ye Göre Dini Tecrübe / Fatma Aslantürk (2010)²³: Bu çalışmada Filibeli Ahmed Hilmi'ye göre dini tecrübenin ne olduğu ve nasıl gerçekleştiği ele alınmaktadır. Çalışmanın ana kaynağı düşünürün Amak-ı Hayal adlı romanıdır. Dini tecrübe bu eser üzerinden ele alınmıştır, bu esere geniş yer verilmiştir. Eserde geçenler ile dini tecrübenin açıklanması konusunda ilişkiler kurulmaya çalışılmıştır. Düşünürün konu ile ilgili olan diğer eserlerine de yeri geldikçe atıflarda bulunulmuştur.

12) Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi'nin Hikmet Gazetesindeki İctimaiyyat Yazıları Üzerine Bir Tahlil Denemesi / Meral Gülçiçek (2010)²⁴: Bu çalışma Filibeli Ahmed Hilmi'nin yaşadığı dönem ve eserleri hakkında bilgiler vererek başlar. Hikmet gazetesindeki İctimaiyyat yazıları üzerine bina edilen bu çalışmada araştırmacı sözü edilen içtimaiyyat yazılarının detaylı bir tahlilini yapmıştır. Hikmet gazetesinin fihristini de çalışmasına eklemiş ve İctimaiyyat yazılarının orijinal halini de bu bölüme koymuştur.

²² R. Uğur Uçar, *Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'de Türklük Tasavvuru*, Ötüken Neşriyat, İstanbul:2009

²³ Fatma Aslantürk, *Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'ye Göre Dini Tecrübe*, Erciyes Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri ABD., Din Felsefesi Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2010

²⁴ Meral Gülçiçek, *Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'nin Hikmet Gazetesindeki İctimaiyyat Yazıları Üzerine Bir Tahlil Denemesi*, Hacettepe Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD., Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2010

İKİNCİ BÖLÜM

FİLİBELİ AHMED HİLMİ'NİN HAYATI

Filibeli Ahmed Hilmi'nin hayatının önemli bir bölümünü teşkil eden memuriyet öncesi yaşantısını büyük oranda Hikmet gazetesinde kendisi hakkında yazdığı yazılardan takip edebiliyoruz. Fakat bu yazılar düzenli bir biyografiden ziyade farklı konulardaki görüşlerini desteklemek için ifade ettiği anılardan oluştuğu için, şu anki veriler ışığında Filibeli Ahmed Hilmi'nin memuriyet öncesi yaşantısı konusunda kesin ve eksiksiz bir kronoloji oluşturmamız pek mümkün değildir. Filibeli Ahmed Hilmi'nin yirmi beş yaşından sonraki hayatını kapsayan memuriyeti, sürgün yıllarını ve II. Meşrutiyet sonrası faaliyetlerini ise devlet yazışmalarından takip etmemiz mümkün olduğu için daha düzenli ve eksiksiz bir hayat hikâyesi oluşturabiliyoruz. Filibeli Ahmed Hilmi'nin fikirlerinin oluşumunda ailesinin, çevresinin ve doğup büyüdüğü şehrin büyük etkisi olduğunu söyleyebiliriz. Dahası, Filibeli Ahmed Hilmi, hayatı boyunca önemli travmalar yaşamış, yaşamını derinden etkileyen felaketlerle karşılaşmıştır. Bu felaketler arasında öne çıkanlar; 93 Harbi neticesinde ailesiyle beraber yaşadığı göç, zimmetine para geçirmek suçlamasıyla memuriyet yaşantısına son verilerek bu yüz kızartıcı suçtan mahkum edilmesi ve Fizan'daki sürgün hayatı içerisinde geçirdiği zorlu yıllardır. Bu felaketler Filibeli Ahmed Hilmi'nin fikirlerinin oluşumunda özellikle Abdülhamid karşıtlığının pekişmesinde önemli bir paya sahiptirler. Bu amaçla çalışmanın bu bölümü Filibeli Ahmed Hilmi'nin fikirlerinin oluşmasında önemli paya sahip olan doğup büyüdüğü çevre ve yaşadığı üç büyük felaketi ele alan dört kısım ve II. Meşrutiyet sonrası yaşantısını ele alan beşinci kısımdan oluşmaktadır.

2.1. FİLİBE'DEKİ HAYATI VE AİLESİ

Ahmed Hilmi 1862 yılında Filibe'de dünyaya gelmiştir. Filibe, Osmanlı Rumeli'sinin en önemli ticaret merkezlerinden biriydi. Şehrin canlı bir ticaret noktası olması sebebiyle, şehrin Hristiyan nüfusu 18. ve 19. Yüzyıl boyunca artış göstermişti. Filibe şehrinde, Bulgarlar ve Sırp'lardan müteşekkil Ortodoks nüfus, ve Müslüman

Türklerin yanı sıra Katolik, Ermeni ve Yahudi Cemaati bulunmaktaydı. Bu çeşitlilik kendisini şehrin yayım hayatında da göstermekteydi. 19. Yüzyıl'ın ortasında Filibe şehrinde birçok kitabevi ve beş dilde yayım yapan matbaalar bulunmaktaydı. Nüfus açısından ise, 1876 nüfus sayımına göre Filibe kazasının Müslüman nüfusu 40.874 (sadece erkekler) ve Hristiyan nüfusu 85.373 idi. Yani Müslümanlar genel nüfusun %32'sini oluşturmaktaydı. 1874 tarihli Edirne Vilayeti Salnamesinde Filibe'de yirmi dört Cuma camiinin yanı sıra dokuz mescidin, on üç kilisenin, bir sinagogun, on iki hamamın, 1770 dükkanın ve 161 ambarın bulunduğu kayıtlıdır.²⁵ Bu rakamlar, Filibeli Ahmed Hilmi'nin etnik ve dini anlamda çok renkli kozmopolit bir ortamda büyüdüğünü göstermektedir. Ayrıca, Filibe şehrinin hem ticari hem de düşünce hayatı açısından zengin bir şehir oluşu Ahmed Hilmi'nin görece refah içerisinde ve kendisini entelektüel manada geliştirebileceği bir yerde büyüdüğünü göstermektedir.

Filibeli Ahmed Hilmi'nin babası Hacı Süleyman Bey'dir. Annesi Şevkiye hanımdır. Filibeli, ailesinin en büyük çocuğudur. Filibeli'nin babası Süleyman Bey, Filibeli'nin Şehbenderzade unvanını kullanmasından da anlaşıldığı üzere Filibe'de konsolostur²⁶. Süleyman Bey'in şehirli orta sınıf bir Osmanlı bürokrati oluşundan yola çıkarak, Ahmed Hilmi Bey'in, itibarlı, görece refah durumu yüksek ve Tanzimat reformlarının hissedildiği bir ailede büyüdüğünü söyleyebiliriz.

Filibeli Ahmed Hilmi, arşiv kayıtlarına göre tahsilini Filibe'de "Sıbyan Mektebinde mukaddemat-u ulum-ı diniyye" okumakla başlar. Bu tahsili süresince hangi senelerde okuduğu bilinmemektedir. Fakat Ahmed Hilmi'nin Rüştüye'den mezun olduktan sonra 93 Harbi dolayısıyla eğitimine devam edemediği anlaşılmaktadır. Bu noktada Filibeli Ahmed Hilmi ile dönemin önemli fikir adamlarından birinin yollarının kesiştiği ortaya çıkmaktadır. Aynı yıllarda Ali Suavi de Filibe'de Rüştüye hocalığı yapmaktadır. Rüştüye'deki görevinin yanı sıra Filibe'deki Yeşiloğlu Camii'nin minberinden konuşan Suavi halka yeni siyasal düzenden bahsetmekteydi. Ali Suavi Filibe'de mahalli bir örgüt kurmuş ve büyük bir ün sağlayarak etrafındaki geniş bir hayran kitlesi toplamıştı. Ama sonunda tanınmış tarihçi ve eski düzenin savunucusu Ata Bey tarafından halkı isyana teşvik ile suçlanarak işinden çıkarıldı. Genç Ahmed Hilmi'nin, Ali Suavi ile ilişki içerisinde olup olmadığını tam olarak bilemiyoruz. Fakat

²⁵ Machiel Kiel, TDV İslam Ansiklopedisi, 13. Cilt, *Filibe Maddesi*, 1996, s. 79-82

²⁶ Kara, *Türkiye'de İslamcılık*, s. 65

Ali Suavi'nin 93 Harbi'nden sonra yaşadıkları, onun Filibe ahalisi üzerindeki tesirini gösteriyor. Çünkü Ali Suavi Mayıs 1878'de çoğu Filibe'den kaçan göçmenlerle eski padişah V. Murad'ın ikametgâhı olan Çırağan Sarayı'na yürümüş ve başarısız bir sivil darbe girişiminde bulunmuştu. Kendisini destekleyenler daha çok Rodop ve Filibe havalisinden gelen göçmenlerdi. Suavi bunları sultanın hayır duasını aldıktan sonra Rodop dağlarındaki Müslüman direnişine katılabilecekleri vaadiyle kandırarak toplamıştı. Ali Suavi'nin darbe teşebbüsü bastırıldıktan kısa bir süre sonra İstanbul'da oturan yaklaşık 180.000 Balkan göçmeni Abdülhamid'e karşı bir daha böyle bir halk ayaklanması düzenlenmesin diye apar topar ülkenin iç bölgelerine gönderildiler²⁷. V. Murad'ın Yıldız Sarayına nakledilerek orada sıkıca gözaltına tutulması da onu yeniden tahta çıkarmak için ikinci bir teşebbüsün vuku bulmasını önledi²⁸. Ali Suavi ile Filibeli Ahmed Hilmi arasında kişisel bir ilişki olmasa dahi, Ali Suavi'nin Filibe ahalisi üzerinde oluşturduğu etkinin kaçınılmaz bir şekilde Filibe Ahmed Hilmi yetiştiği düşünce iklimini etkilediği açıktır. Dahası, Filibe'den gelen göçmenlerin 93 Harbi sonrasında Ali Suavi önderliğinde darbe teşebbüsünde bulunması ve bu teşebbüs sırasında çoğunun hayatlarını kaybetmesi Filibeli Ahmed Hilmi'nin Abdülhamid karşıtlığını açıklamamızı kolaylaştırmaktadır. Filibe ahalisinin Ali Suavi'ye katılarak darbeye kalkışmaları 93 Harbi sonucunda muhacirler arasında oluşan Abdülhamid karşıtlığının da önemli bir örneğidir.

Filibeli Ahmed Hilmi'nin, Filibe'den göç ettikten sonra memuriyetinin başlangıcına kadar geçirdiği sürede neler yaptığına dair elimizde net bilgiler bulunmamaktadır. Bununla beraber Filibeli Ahmed Hilmi'nin batılı kaynakları anadillerinden okuması ve batı felsefesine olan hâkimiyeti, yazarın eğitim seviyesi hakkında bir ipucu vermektedir. Filibeli Ahmed Hilmi'nin eğitim durumu konusunda farklı görüşler mevcuttur. Bunlardan birincisi, Filibeli Ahmed Hilmi'nin Galatasaray'da okumuş olmasıdır. Bu görüşü savunan Zekeriyya Uludağ temel kanıtı olarak "Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye"de Mekteb-i Sultani'nin 1303 tarihli mezunları listesinde geçen "Hilmi Bey" ibaresidir. Uludağ'a göre, Filibeli Ahmed Hilmi'nin ilk yazılarında "Filibeli Hilmi" adını kullanması, yıllıkta adı zikredilen şahıs olma ihtimalini

²⁷ Abdullah Uçman, TDV İslam Ansiklopedisi, 2. Cilt, *Ali Suavi Maddesi*, 1989, s. 445-448

²⁸ Karpat, *İslamın Siyasallaşması*, s. 203

yükseltmektedir²⁹. Uludağ'ın görüşüne katılmayan, Ekici ise çalışmasında Filibeli Ahmed Hilmi'nin 93 Harbi'nden sonra mektep eğitimi almadığını, kendi kendisini yetiştirdiğini savunmuştur. Ekici'ye göre memuriyet görevine başladığında Filibeli Ahmed Hilmi'nin sicil-i ahvalinde, Filibe'deki Sıbyan mektebi ve Rüşdiye dışında bir okul adı zikredilmemiştir. Mekteb-i Sultani gibi itibarlı bir okulda eğitim alan birinin, bunu zikretmemesi çok düşük bir ihtimal olacağından Ekici'ye göre Filibeli Ahmed Hilmi, Filibe'den sonra herhangi bir mektep eğitimi almamıştır³⁰. Mevcut durumda elimizde yeterince kanıt olmadığı için Filibeli Ahmed Hilmi'nin Filibe'den sonra nasıl bir eğitim aldığı konusunda kesin bir fikir beyan etmemiz pek mümkün değil. Bununla beraber, Filibeli Ahmed Hilmi'nin babası Hacı Süleyman Bey'in konsolosluk görevinde bulunması, Süleyman Bey'in batı dillerine vakıf olabileceği düşüncesini akla getirmektedir. Filibeli Ahmed Hilmi'nin Fransızca bilgisi ve hatta Batı düşüncesi hakkındaki izlenimleri onun çocukluk yıllarına dayanıyor olabilir.

2.2. 93 HARBİ VE FİLİBE'DEN GÖÇ

Filibeli Ahmed Hilmi'nin hayatında önemli dönüm noktalarından biri olan 93 Harbi'ne gelecek olursak, bu savaş sonucunda yaşanan trajik hadiseler, hem Filibeli Ahmed Hilmi'nin yaşamını temellerinden sarsmış hem de onun fikir dünyasında önemli izler bırakmıştır. 93 Harbi neticesinde başlayan ve büyük dalgalar halinde devam eden göç kabilelerine, ilk olarak harbin yenilgiyle neticeleneceği belli olduktan sonra devletin emir ve müsaadesiyle başlamıştır. Büyüklü küçüklü kabileler halinde başlayan bu göçler tren katarlarıyla ile yapılmaktadır. Bu göç milyonlarca insanın göç ettiği tahmin edilmektedir. 93 Harbi'ni takip eden göç dalgasından Filibeli ve ailesi de en acı şekilde etkilenmiştir. Rus ordusunun yaklaştığı haberi üzerine Filibeli binlerce Müslüman, şehri terk etmeye çalışmışlardır. Fakat 15 bin kadar göçmen Filibe'de bir süre mahsur kalmıştır. Bu durum resmi yazışmalardan anlaşılmaktadır, 4 Ocak günü talep edilen göç izni 7 Ocak günü kabul edilmiştir, fakat Sadrazam Ethem Paşa tarafından 13 ocak da Süleyman Paşa'ya çekilen telgraf da “karlar altında çoluk çocuk yatarak bekleyen 15 bin kişinin tahliyesi için” 2 tren seferi daha ayarlanması gerektiği yazılmıştır. Şehrin 17 Ocak da düşmesi göçü daha da büyük bir trajediye dönüştürmüştür. Filibe'nin ailesi şehri

²⁹ Uludağ, *Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi ve Spiritüalizm*, s. 37

³⁰ Ekici, *II. Meşrutiyet Devri Fikir Adamı Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi, Hayatı ve Eserleri*, s. 30

muhtemelen 7-8 Ocak günü terk etmişlerdir. Filibeli Hilmi ve ailesinin tren yolculuğu son derece zor şartlar altında gerçekleşmiştir. Bu yolculukta halk ancak alabildiği eşyasını alabilmiş geri kalan mülkünü ve eşyasını terk etmek zorunda kalmıştı. Büyük kabileler halinde doluşulan tren katarlarında insanlık dışı şartlar altında yollarına devam etmişlerdi. Yüklerle dolu yolcu vagonlarında büyükler iki büklüm çocuklar ise başları tavana değerek günlerce yolculuk yapmışlardı. Çoğu insan ise bu yolculukta vagonların içi dolu olduğu için vagonların üzerinde yollarına devam etmişlerdi³¹.

Filibeli Ahmed Hilmi ve ailesi için tren yolculuğu fazla uzun sürmedi. Zira trenin başındaki Osmanlı memurları su almak bahanesiyle treni terk etmişler ve geri dönmemişlerdi. Bu durum neticesinde, Filibeli ailesi trenin başında üç güç beklemişlerdi. Soğuk ve açlık içerisindeki ailenin bekleyişi üçüncü günün sonunda Rus kazaklarının görünmüş olduğu haberiyle sona erdi ve yazarın ifadesiyle “... *Herkes, kıyamet yerini andıracak bir şaşkınlıkla, vagonlardan inmiş, ya demir yolu istikametince yahut da karşıda görünen bir sıra tepelere doğru koşarak, gitmişlerdi.*” Ahmed Hilmi, yaşadıkları durumun vahametini şu sözlerle ifade etmiştir: “*Her kafadan bir ses çıkıyordu. Herkes bağıyor, oğlunu, babasını karısını, anasını arıyor ve çağırıyor, mamefih durmuyor, gidiyor, koşuyordu....*” Bu arada kendi ailesinin de bu göç kafilesinde bulunduğu ve perişan durumlarını şöyle belirtmektedir.:

“*Benim elimi, yürüyemeyecek kadar hasta olan validem tutmuştu; diğer eliyle ise henüz beş yaşındaki hemşiremi tutuyordu. Müsin ve hasta olan babam, dizlerine kadar gelen karlarda mihnetli, adımlarla bize yol açmağa uğraşıyordu...*”

Yaşanan panik ve korkunun derecesini ise ailenin doksanlık ve kötürüm büyük validelerini vagona bıraktıklarını fark ettiklerinde ortaya çıkmaktadır. Fakat Filibeli ailesinin yaşlı valide için geri dönmesi mümkün değildir. Filibeli babasının “soluk yanaklarına düşen bir iki damla gözyaşını”, bu imkânsızlığın ifadesi olarak görmüştür³².

Yaşanan hengâmede Hilmi Bey’in dokuz aylık küçük kardeşi [M. Emin Bey] halalarının kucağında vagonun inmesine rağmen şimdi ortalıkta yok olduğu fark edilmiştir. Bu şokun tesiriyle Filibeli’nin annesi sinir krizi geçirerek feryatlar atmaya

³¹ M. Zeki Ekici, *II. Meşrutiyet Devri Fikir Adamı Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi Hayatı ve Eserleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeni Türk Dili Edebiyatı Bilim Dalı Doktora Tezi 1997, s. 24

³² Filibeli Ahmed Hilmi, *Hikmet Gazetesi*, no: 50, 9 Şevval 1330

başlamıştır. Bu manzara karşısında hasta ve yaşlı babası ise sadece ağlamaktadır. Hilmi Bey de kendi ifadesiyle “takat ve idraki”nin üstünde olan bu durum karşısında donmuş kalmıştır. Zaten beline kadar gelen karlardan vücudu da donmak üzeredir³³.

Filibeli'nin anlatısına göre ilk geceyi tepelerde geçirirler. Ertesi gün, ise durumun vahameti artar. Çeşitli yönlerden kafiye katılan Müslüman göçmenler ile kafiye gittikçe büyümektedir. İnsanların kimi yaya kimi ise öküz arabaları üzerinde hüzün ve sessizlik içinde bilinmeyene doğru ilerlemektedirler.

Kafilenin varmak istediği yer Edirne'dir. Fakat kimse tam olarak nerede olduğu bilmemektedir. Yoğun kar sebebiyle ortada herhangi bir yol veya iz bulunmamaktadır. Kafile ancak üçüncü gün Habibçe köyüne ulaştığı zaman gerçekten Edirne yolunu takip ettiğine emin olur. Bu arada kafile gittikçe kalabalıklaşarak on beş bin kişiye ulaşır. Fakat kalabalıklaştıkça kafiye de artmakta ve trajedi büyümektedir. Kafilenin her köşesinde farklı bir acı manzara yaşanmaktadır. Bu manzaralardan biri Filibeli ailesinin hemen yanı başlarında geçer. Genç bir adam başını gencecik hanımın dizine koymuş uyumuş, uyurken donmuş ve ölmüştür. Kervandan geri kalmamak için kendisini uyandırmaya çalışan eşi, adamın sessiz ölümünü sonunda fark eder, yürek yaralayıcı bir enin koparak kocasına kapanır ağlar. Fakat onunla kimse meşgul olmaz çünkü herkes donmak üzeredir. Ahmed Hilmi'nin ifadeleriyle “*hareket eden kafile arkasında yüzlerle, belki binlerle fasıllı karaltıları*” yani sürekli uykuya dalanları donanları bırakarak gider. On beş bin kişilik dev kafiye sadece bin kadarı Mustafapaşa'ya ulaşabilirler.

93 Harbi ve Rumeli'den göçler sırasında yaşananlar Filibeli Ahmed Hilmi'nin fikir dünyasında derin etkiler bırakmıştı. Filibeli Ahmed Hilmi konuyla ilgili “böyle binlerle kafiye yüz binlerce Türk mahvolmuş, gitmiş idi” demiş ve “en aşağı tahminle beş yüz bin Türk, ekseriyetle yollarda, açlığın, soğğun, yorgunluğun, Bulgar sopa ve tüfeklerinin, kazak kargılarının savlet-i meşterekesine kurbanı oldu” demiştir. Yazar yaşanan bu trajediler için ülke idaresini sorumlu tutmaktadır ve “fena bir

³³ Ekici, agt, s. 27

hükümetin fena bir idaresi uğrunda veya yanlış bir gurur ve izzet-i nefis davası yolunda mahvolduğunu” ifade etmiştir³⁴.

Filibeli ve ailesinin ne kadar süre Mustafapaşa kasabasında kaldıkları bilinmemektedir. Bundan sonra Edirne’ye gittiler. Bu sırada Edirne halkının çoğu şehri terk edip başka yere göç etmiştir. Bunların yerini Rumeli’den akın akın gelen göç dalgaları doldurmaktadır. Filibeliler de Edirne’de bir konağa yerleştirilirler. Bir süre sonra Rusların Edirne’yi de işgal etmesi üzerine, Filibeli ailesinin yerleştirildiği konak, Rus Çar’ının ortanca kardeşi ve veliahdı, aynı zamanda Rumeli’deki Rus orduları komutanı olan Grandük Aleksandr’a ikametgâh olarak tahsis edilir. Filibeli ailesi yerleştikleri bu konağı terk etmek zorunda kalır. Onların yerleştiği bu konağın Rus kuvvetleri komutanına tahsis edilmesi, Filibeli ailesinin toplumdaki itibarını göstermektedir.

Söz konusu konakta durdukları vakit yaşlı akrabaları hep vefat etmiştir. Ahmed Hilmi’nin babası Hacı Süleyman’ın da bu sırada ölmüş olduğunu Ahmed Hilmi’nin, yazılarından anlaşılmaktadır. Filibeli ailesi tüm zorluklara ek olarak yaşadıkları konaktan çıkarılınca sokaklarda ev aramaya başlarlar. Bu sırada Edirne’de oldukça itibarlı bir kişi olan Çetin Baba ile karşılaşan aile ancak bu zatın yardımıyla münasip bir eve kavuşur.³⁵

Filibeli Ahmed Hilmi, yukarıda kısaca ele alındığı üzere, 93 Harbi neticesinde ailesi ve diğer çevresiyle beraber maddi ve manevi büyük bir yıkım yaşamıştır. Yaşanan trajedi sonucunda Filibeli ailesi birçok ferdini kaybetmiş, nesillerdir yaşadıkları yurtlarından kopmuş ve aile sahip olduğu refahı ve itibarı bir daha geri kazanamamak üzere kaybetmiştir.

2.3. MEMURİYET YAŞANTISI

Yazarın sicil kaydına göre ilk resmi görevi, yirmi altı yaşında 1888 tarihinde altıyüz kuruş maaş ile Sirkeci iskelesinde şube posta memuriyetine tayin edilmesiyle

³⁴ Filibeli Ahmed Hilmi, “*Elvah-ı Hayat, Türklerin Elemlî Mukadderatından Bir Yaprak*”, Hikmet, no 29. 16 Ramazan 1330

³⁵ Filibeli Ahmed Hilmi, *Hikmet Yazıları*, s. 40

başlar. Filibeli Hilmi, burada altı ay gibi bir süre çalıştıktan sonra 1889 tarihinde aynı maaşla Yeni Cami Postahanesi Mekatib-i Mersule memuriyetine nakledilir³⁶.

İstanbul'daki memuriyetini 1889 yılı sonuna kadar sürdüren Filibeli Ahmed Hilmi, bundan sonra büyük ihtimalle ailesiyle birlikte İzmir'e gider. Nitekim 30 Kasım 18u89 tarihinde yedi yüz elli kuruş maaş ile İzmir Posta Kitabetine nakil edilmiştir. İzmir'deki memuriyetinde başarılı olmalı ki, kısa bir süre sonra 1890 tarihinde maaşını sekiz yüz kuruşa çıkartılarak İzmir Postanesi Mektib-i Mersule baş memuriyetine terfien nakledilir. Ahmed Hilmi Bey, bu görevinde dört seneyi biraz aşkın kalır.1894 tarihinde Hilmi Bey'in maaşı sekiz yüz elli guruşa iblağ edilir. Maaş artışından takriben altı ay sonra kardeşi M. Emin Bey de aynı dairede geçici olarak göreve başlar³⁷.

Bu gelişmeler aynı zamanda onun bulunduğu müessesedeki parlak geleceğinin bir habercisi mahiyetindedir. Zira bundan bir yıl sonra 1895 tarihinde Ahmed Hilmi, bin yüz elli kuruş maaşla İzmir Postanesi Müdürlüğüne terfi eder.

İki seneye yakın bir süre devam eden müdürlüğünün bu ilk devresinin sonunda 1897 Martında icra kılınan tenkihat neticesinde Telgraf ve Posta Sicil Şubesinin 24 Haziran 1897 tarihli vukuat pusulasındaki kayda göre Hilmi Bey'in maaşının 1150 kuruştan 1035 kuruşu tenezzül eylediği anlaşılır³⁸.

Bu tenkihat Jön Türk hareketinin ortaya çıkardığı Tıbbiye ve Askeriye talebelerinden oluşan kalabalık bir kafilenin Trablusgarp gibi yerlere sürgün edildiği dönem rastlanır. Zira ondan sonra yerini korumakta bile güçlük çektiği veya en azından rahatsızlık duyduğu tahmin edilebilmektedir. Onun iki yıldan fazla bir süreden beri idareci olarak görev yaptığı İzmir Postanesi Müdürlüğünden ayrılmak istemesinde, herhangi bir sebep belirtilmemekle beraber bu maaş düzenlemesinin dolayısıyla bu siyasi dalgalanmaların menfi tesiri olsa gerek. Nitekim bu uygulamadan tam üç ay sonra yani 1315 tarihinde becayiş suretiyle Beyrut Vilayeti Telgraf ve Posta Merkezi Posta Müdürlüğü'ne naklolduğunu görüyoruz. Böylece İzmir Posta idaresinde Müdür olarak 2 yıl 1 ay ve 24 gün görev yaptığı anlaşılır³⁹.

³⁶ Ekici, agt, s. 35

³⁷ Agt, s. 36

³⁸ Agt, s.37

³⁹ Filibeli Ahmed Hilmi, *Hikmet Yazıları*, s. 40

Bu onun Posta ve Telgraf Nezaretindeki son görev yeridir. Aynı zamanda resmi sicildeki kayıtlarda belirtilen devlet memuriyetinin de sonucudur. Ahmed Hilmi iki yıl iki buçuk ay süre ile bu görevde kalmıştır. Bu sürenin sonunda 1899 yılında yapılan bir tahkikatla 140 bin kuruş zimmetine geçirdiği gerekçesiyle azledilir. Bundan yaklaşık dört ay sonra Meclisi idare-i vilayetçe icra kılınan muhakemesi neticesinde zimmet-i müspetin kendisinden ve kefilinden tahsiliyle memuriyetinden tardına ve üç ay hapsine 8 Nisan 1900 tarihinde karar verilmiştir⁴⁰.

Böylece Ahmed Hilmi resmi sicilinde yer alan ve bütünüyle Telgraf ve Posta idaresinde geçen memuriyet süresi 11,5 yıl sürmüştür. Bundan sonra onun Mısır'a kaçtığını öğreniyoruz.

2.4. SÜRGÜN YILLARI

Mısır, Jön Türklerin siyasi sığınaklarından birini teşkil etmekteydi. Orada yayın faaliyetlerini sürdürür, propaganda ve Jön Türklük heyecan ve idealiyle buraya kaçtığına dair kaynaklar arasında herhangi bir çelişki görülmemektedir.

Memuriyet hayatı talihsiz bir şekilde sona eren Ahmed Hilmi, bundan sonra Beyrut'tan Mısır'a kaçır. Konuyla ilgili ilk haber hadiseden bir buçuk ay sonra düzenlenmiş olan Beyrut vilayeti Telgraf ve Posta Baş müdüriyetinin Posta nezaretine gönderdiği telgrafnameden anlaşılmaktadır. Yaklaşık 23 Mayıs 1900 tarihinde gerçekleşen bu olaydan sonra 1901 de Filibeli Ahmed Hilmi İstanbul'a dönmüş ve daha sonra Fizan'a sürülmüştür⁴¹.

Filibeli Ahmed Hilmi'nin Fizan'daki yaşantısını iki üç hatıra türü yazısından öğreniyoruz. Hilmi Bey'in Defter-i Hatırrattan ve Elvah-ı Hayat ana başlığıyla isimsiz olarak gazetesinde yayımladığı yazıları ile başta Senusiler ve II. Abdülhamid adlı kitabı olmak üzere bazı eserlerinde az da olsa hayatına ışık tutacak bilgiler bulunmaktadır. Fizan bölgesinde sürgün edilmiş Osmanlı memurları, Filibeli'nin anlatısına göre sürgün edilmiş olmalarına rağmen, ellerinden gelen en iyi şekilde Osmanlı Devleti'ni temsil etmekte ve büyük bir gayretle hizmet vermekteydiler. Filibeli Ahmed Hilmi'nin sürgündeki ilk zamanlarında resmi bir görevi olup olmadığı bilinmemekle birlikte

⁴⁰ Ekici, agt, s. 37

⁴¹ Neşet Toku, *Türkiye'de Anti-materyalist Felsefe (Spiritualizm) İlk Temsilciler*, Umut Matbaacılık, İstanbul:1996, s. 76

kendisine günlük beş kuruş maaş bağlandığı bilinmektedir. Daha sonraki dönemde ise “tahrirat müdiriyeti” görevine getirilmiştir. Yazarın anlatısına göre sürgünlerin kaldığı evin kapısı her akşam kilitlenip her sabah bin bir hakaretle açılmaktadır. Ayrıca Filibeli Ahmed Hilmi, geçim, giyim-kuşam konularında da büyük sıkıntılar çekmektedir. Hatta bu konu da “*Aç kalmaya mahkûm imiş doğrular; Bu dünyanın sahibi imiş oğrular*” mısralarını yazarak tepkisini dile getirmiştir.⁴² Bu geçim sıkıntısı yüzünden, Ahmed Hilmi çevresindekilerin ısrarıyla istemeyerek de olsa muska yazmaya başlar⁴³.

Filibeli'nin anlatına göre, Fizan'da çekilen tüm sıkıntılara rağmen, memurlar Trablusgarp'ı, Bingazi'yi yani Kuzey Afrika'yı kaybetmemek için kararlı ve isteklidirler. Bu yüzden sürgündeki memurlar ellerinden gelen gayreti göstererek birlik ve dayanışma içerisinde çalışırlar. Filibeli Ahmed Hilmi memuriyetine ek olarak başta Senusi ve Arusi tarikatleri olmak üzere Kuzey Afrika'daki tarikatlar ve İslami uyanışlar hakkında epey malumat toplamış ve bunları Senusiler ve Sultan Abdülhamid kitabında olduğu gibi çeşitli eser ve yazılarında ortaya koymuştur.

2.5. II MEŞRUTİYET'TEN SONRAKİ YAŞANTISI

II. Meşrutiyet'in ilanı ile beraber sürgündeki diğer memurlar gibi Filibeli Ahmed Hilmi'de İstanbul'a dönmüştür. İstanbul'a geldikten sonra gazetecilik faaliyetlerine başlayan Filibeli, “İttihad-ı İslam” ve “Coşkun Kalender” gibi haftalık yayımlanan gazeteler çıkarmaya başlar. Gazetecilik faaliyetlerinin yansısı, II. Meşrutiyet devriminden sonra Darülfünun muallimliği⁴⁴ ve burada görev yapan müderrislerin önderliğinde kurulan Darüşşakafa Cemiyeti Heyet-i İlmiyyesi azalığını gibi bazı resmi görevlerde bulunmuştur. Filibeli Darü'l Fünunda, edebiyat bölümünde felsefe hocalığı yapmış ve kendi notalarını derleyerek daha sonra “İlm-i Ahvali Ruh” adlı bir eser yayınlamıştır⁴⁵.

II. Meşrutiyet döneminde bir yandan Darülfünun hocalığına bağlı olarak verdiği dersler ve konferanslarla diğer yandan yürüttüğü yoğun gazetecilik faaliyetleri ve yayınladığı eserlerle Filibeli Ahmed Hilmi dönemin önde gelen fikir adamları ondan

⁴² Filibeli Ahmed Hilmi, *Hikmet Yazıları*, s. 42

⁴³ Ekici, agt, s. 43

⁴⁴ Zekeriyya Uludağ, *Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi ve Spiritüalizm*, s. 38

⁴⁵ Filibeli Ahmed Hilmi, *Hikmet Yazıları*, s. 46

biri haline gelmiştir. Fakat zaman içerisinde İttihat ve Terakki partisinin otoriterleşme eğilimleri ve sansür politikası, Filibeli Ahmed Hilmi'nin yönetim ile arasının açılmasına sebep olmuştur. Filibeli Ahmed Hilmi'nin iktidara yönelik eleştirel tutumu ve tenkit dolu yazıları sebebiyle, 1911 Kastamonu'ya sürülür. Düşünürün Kastamonu'daki yaşantısından memnun olmaması ve naklini talep etmesi sonucunda, 1911 Aralık'ında Bursa'ya yerleşmesine izin verilmiştir. Filibeli Ahmed Hilmi son yerleşim yeri olan Bursa'da 1913 yılında vefat etmiştir⁴⁶.

⁴⁶ Abdullah Uçman, TDV İslam Ansiklopedisi, 38. Cilt, *Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi Maddesi*, 2010, s. 424-425

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YAŞADIĞI DÖNEMİN FİKİR AKIMLARI, FİLİBELİ AHMED HİLMİ'NİN ÇEVRESİ VE İSLAMCILAR ARASINDAKİ YERİ

3.1. YAŞADIĞI DÖNEMİN FİKİR AKIMLARI

Filibeli Ahmed Hilmi'nin yaşadığı dönem, ortaya konulan fikirler ve bu fikirler üzerine yapılan tartışmalar açısından oldukça zengindir. Yazılı basının gelişmesi, bu tartışmaların daha rahat bir zeminde yapılabilmesine olanak sağlamıştır. Dönemin fikir akımlarının amacı imparatorluğun dağılmasını ve parçalanmasını önlemek ve imparatorluğu değişen ve gelişen dünya şartlarına adapte etmektir. Bu fikir akımları Osmanlıcılık, İslamcılık, Garpcılık, Türkçülük olarak sıralanabilir. Elbette ki bu fikir akımlarının Filibeli Ahmed Hilmi'nin görüşlerini etkilemiş olması ve onu bu tartışma ortamına çekmesi kaçınılmazdır. Onun görüşlerini ve tartışmaların neresinde yer aldığını ortaya koymadan evvel, dönemin fikir akımlarını etraflıca analiz etmek yararlı olacaktır.

3.1.1. Osmanlıcılık

Tanzimat devrinin temel düşüncesi olan Osmanlıcılık, Yeni Osmanlıların, Fransız Devrimi sonrası ulusçuluk akımından etkilenen Balkanlar'daki Osmanlı unsurlarını bir arada tutmak ve bu sayede devletin toprak kayıplarının önüne geçmek için ortaya attıkları bir düşünce akımıdır.⁴⁷ Bernard Lewis, bu akımdan İttihad-ı anasır (Unsurlar birliği) olarak bahseder ve bu fikir akımını ırk, inanç veya dil ayrımı yapılmaksızın Padişahın bütün tebaasını tek bir milliyet ve bağlılık içinde birleştirecek ortak Osmanlı vatandaşlığı olarak tanımlar.⁴⁸ Osmanlıcılık düşüncesinin köken olarak yüzyıllardır süregelen ülkeyi adaletle idare etme pragmatizminin bir devamı olduğunu

⁴⁷ Alper Bakacak, "XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti", *Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, ed. Temuçin Faik Ertan, Siyasal Kitabevi, Ankara: 2011, s.55

⁴⁸ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, TTK. Yayınları, Ankara: 2004, s. 232

söylememiz mümkündür⁴⁹. Bu pragmatizm çerçevesinde 19. Yüzyıl'da toplumun daha geniş kesimlerini kucaklayacak yeni bir aidiyet arayışı Tanzimat'tan da önce henüz II. Mahmud döneminde başlamıştı. 1810'da Osmanlı Rus savaşı vesilesiyle II. Mahmud sıra dışı bir yöntem izleyerek, divan-u hümayunu Fatih Camii'nde toplamıştı. Divan toplantısı sonunda okunan ferman ise bir buyruktan ziyade devletin hizmetindeki memurlara yönelik bir seferberlik çağrısıydı. Fermanda şöyle denilmekteydi:

*Silistre, Rusçuk ve Yerköyü kaleleri ve verayı düşmanda kalıp refte refte küffarı haksar berülere gelmektedir. Hamiyeti İslamiye ve gayreti diniye bunlara nice tahammül eder... Cümle ahaliyi İslamdan madudiyet iddiasını ederken ezan-ı muhammedinin inkıtiana nice razı olunur bunun encamı külliye yevm hakaretle vakit geçirmekten ise şimdi din yolunda can feda eylemek dahi ala değil mi?*⁵⁰

Sultan artık memurlara emretmiyor, onları ortak bir dava ve aidiyet için motive etmeye çalışıyordu. Bu durum siyaset kurumu içerisinde işbirliğini sağlayacak daha etkili ve üst bir kavrama ihtiyaç duyulduğunu göstermekteydi.⁵¹ Osmanlıcılık düşüncesi bu boyutuyla yani yönetim mekanizmasını bütünleştirmesi açısından, devrimsel bir yaklaşımdı. Geleneksel olarak farklı aidiyetler ve zihniyetlere bölünen⁵² devlet mekanizmasının, tek bir kimlik etrafında bütünleştirilmesi amaçlanmıştı.

Bu yaklaşımın bir diğer göstergesi, sultan II. Mahmud'un 1828 yılında yayımlandığı kıyafet nizamnamesiydi. Bu nizamname, her kademedede ve her alanda tüm devlet bürokrasisinin giyim kuşamını yeniden düzenliyordu. Düzenlemenin en dikkat çekici yanı ise o zamana kadar Kuzey Afrika'nın bazı noktaları dışında Osmanlı toplumunda kullanımı pek yaygın olmayan fes isimli bir başlığın öne çıkarılmasıydı. Bu başlık, farklılıkları göstermek için kullanılan önceki başlıkların yerine alarak, git gide pekişmekte olan yeni Osmanlılık kimliğinin sembolü haline gelecekti. Nazırlardan, genç kâtiplere, paşalardan, erlere her Osmanlı artık fes giymekteydi⁵³.

II. Mahmud'un önem verdiği bir diğer mesele devlet görevlileri arasındaki iletişimin sarıh ve anlaşılır hale getirilmesiydi. Sultan özellikle resmi savaş

⁴⁹ Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı Reform Çağında Osmanlıcılık Düşüncesi 1839-1913" *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, Cilt 1, Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi, İletişim Yayınları, İstanbul: 2011, s. 88

⁵⁰ Cevdet Paşa 1893-1934, s. 300, Mardin, s. 11

⁵¹ Mardin, s. 11

⁵² Kalemîye-ilmîye-seyfiye gibi

⁵³ Donald Quartert, "Clothing Laws, State and Society in the Ottoman Empire, 1720-1829," *Int. J. Middle East Stud.* 29 (1997), 403-425. Printed in the United States of America, s. 412

raporlarındaki gereksiz şiirsellikten yakınmaktaydı ve bürokrasi içinde daha kapsayıcı ve ortak bir dilin gelişmesi için çaba harcamıştı. 1831’de devlet bu doğrultudaki oldukça önemli bir adım attı ve takvim-i vekayi adlı resmi gazeteyi çıkartmaya başladı. Gazetenin ilk sayısındaki ön sözde iki hedef göze çarpmakta idi. Gazetede yazılar herkes tarafından anlaşabilecek bir dilde kaleme alınacaktı ve böylece ahali 1830’larda başlayan reform hareketinin yeni kurumlarına aşinalık kazanacaktı. Sultan davasının tüm tebaası tarafından anlaşılmasını istemektedir. Bu tutum, sultanın gerçekleştirmekte olduğu reform programında, tebaasını etkin bir katılıma çağırdığını göstermektedir.⁵⁴

II. Mahmud’un girişimlerine bir bütün olarak bakıldığında, devleti sahiplenen, giyim- kuşamıyla, konuşma ve yazışma diliyle ortak bir kimliğe sahip olan bir kamu yaratma çabası görmek mümkündür.

II. Mahmud döneminde temelleri atılan reformlar, sultanın vefatından sonra da devam etti. Tanzimat reformları ile birlikte, ahali arasındaki siyasallaşma giderek yaygınlaştı. Özellikle 1860’lardan sonra gazeteler, Osmanlı kamuoyunu etkili ve görünür kılmaya başladı. Tanpınar’ın tabiriyle 1860lar kadar şairle daima tek başına yakaladığı okuyucu arasında geçen konuşma yavaş yavaş şairle kitle arasında bir konuşmaya yahut hitaba dönüşmüştür. Örneğin, Namık Kemal nasıl bir makalesini yazarken kendisini bir kalabalık karşısında hissediyorsa hürriyet kasidesini ve benzerlerini yazarken de kendisini kalabalığın karşısında görüyordu.⁵⁵

Başta devlet görevlileri olmak üzere halkın, devleti sahiplenmesi ve onun bekasını kendi bekası ile özdeşleştirmesi süreci okullaşma ile daha da hızlanmıştı. Tanzimat reformları çerçevesinde açılan okullara dar gelirli ailelerden çok sayıda çocuk akın etmeye başlamıştı. Bu eğitim çoğu yatılı olmak üzere yaklaşık 15 yıl sürüyordu. Öğrenciler okullarda yatılı olarak geçirdikleri uzun sürede, Osmanlı kültürüyle yoğurulmuş küçük bir dünyada yaşıyordu. Bu kapalı küçük dünyada ülkenin bekasını kendi davaları olarak algılıyorlardı. Şevket Süreyya Aydemir’in anılarında anlattığı okul yılları bu Osmanlılaşmanın güzel bir örneğidir.

Sınıfların duvarlarına asılan haritalarda bu büyük İmparatorluk toprakları toz pembe bir renkte gösterilirdi. Bu topraklar bana dünya kadar geniş görünüyordu. Ders aralarında çocuklar bu haritaların başında toplanırdık. Devletimizin sınırlarına

⁵⁴Şerif Mardin, *Türkiye, İslam ve Sekülerizm*, İletişim Yayınları, İstanbul: 2011, s. 15

⁵⁵Ahmet Hamdi Tanpınar, *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul: 1988, s. 251

*bakardık, bu sınırların çevrelediği topraklara –bizim topraklarımızı derdik bu sözleri seve seve ve sık sık tekrarlardık: -bizim topraklarımız! –bizim devletimiz!*⁵⁶

Devlet merkezli aidiyet ve buna bağlı devletin bekası ideolojisi, hem Tanzimat'ın kurucu paşaları tarafından da hem de sonraki dönemlerde genç Osmanlılar ve Jön Türkler tarafından paylaşılmıştı⁵⁷.

Din ve ırktan bağımsız devlet merkezli modern bir siyasal kimliğin inşası, Akçura'nın da ifade ettiği gibi II. Mahmud zamanında başlamıştı. Sultanın “*Ben tebaamdaki din farkını ancak cami, havra ve kiliselerine girdikleri zaman görmek isterim.*”⁵⁸ sözleri bireysel farklılıkları dışında vatandaşlık yönünden eşit insanların oluşturduğu bir toplumun Osmanlılık kimliğinde birleşmesi siyasetinin ifadesiydi.

19. Yüzyıl'ın ortalarında Avrupa'da da, Osmanlı'ya benzer devlet merkezli bir milliyetçilik düşüncesi egemendi. Fransız ihtilalinin de etkisiyle Avrupa'da soy ve ırktan çok vicdani isteğe dayanan bir milliyet esası kabul görmüştü. Fakat Akçura'nın ifadeleriyle bu kabul, Fransa'nın 1871'de Prusya tarafından yenilmesiyle sorgulanmaya başlamıştı. Akçura bu durumu şöyle açıklar:

*“Vakta ki milliyet kaidesi, Almanlar tarafından hakiki vakalara daha yakın bir surette, milliyetlerin esası ırk olmak üzere tefsir olundu ve bu tefsirin galebesi demek, evvela 1870-71 seferiyle Napolyon ve Fransa İmparatorluğu tekerlendi, işte o zamandan itibaren Osmanlı milleti denilen siyasi görüş, biricik dayanağını kaybetmiş oldu.”*⁵⁹

Bu aşamada Fransız modeli milliyetçilik ile Alman modeli milliyetçiliğin açıklanması Akçura'nın ifadelerinin daha iyi anlaşılması açısından faydalı olacaktır. Almanya ve Fransa'da birbirlerinden oldukça farklı milliyetçilik akımlarının ortaya çıkması bu iki ülkenin geçirdiği farklı tarihi süreçlerin eseridir. Fransa'da, Capet hanedanının ülkeye egemen olduğu XI. Yüzyıl'dan itibaren devlet mefhumu mevcuttu. Bu devlet göreceli bir devamlılık içerisinde bugünkü Fransa arazisi üzerinde egemenliğini korudu. Bu yüzden de devletin tebaası olmak ile Fransız toprağında ikamet etmek arasında bir fark yoktu. Buna karşılık Almanya'da bambaşka bir tarihsel süreç yaşandı. XIII. Yüzyıldan itibaren Kutsal Roma Germen İmparatorluğu'nun

⁵⁶ Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, Remzi Kitabevi, İstanbul: 1967, s. 45

⁵⁷ Mardin, *Türkiye, İslam*, s. 26

⁵⁸ Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, TTK Yay., 6. Baskı, Ankara: 2014, s. 18

⁵⁹ Age, s. 19

merkezi devlet aygıtı çöktü; bu birlik içerisinde yaşayan insanlar merkezi bir devletin bürokratik aygıtları olmaksızın ortak bir kimlik geliştirdiler. Henüz XVI. Yüzyılda bu insanlar için *Kutsal Roma Germen İmparatorluğu Milleti* ifadesi kullanılmaktaydı⁶⁰. Fakat bu ortak kimlik Fransa’da olduğu gibi devlete yönelik siyasal bir aidiyet değil etno-kültürel bir birliktelik anlamına geliyordu. Dolayısı ile Fransız milliyetçiliği bürokratik devlet aygıtları denetimim şekillenmiş toprak merkezli siyasal bir kimlik iken, Alman milliyetçiliği, devlet aygıtlarının denetimi dışında şekillenmiş etno-kültürel bir kimlik idi⁶¹. Fransız modeli milliyetçilik yani toprağa dayalı vatandaşlık anlayışı, Osmanlıcılığın ve vatandaşlık esasına dayanan Türk milliyetçiliğinin oluşmasında önemli bir kaynak teşkil etmiştir. Son dönem Osmanlı aydınları arasında önemli bir yere sahip olan Yahya Kemal, kendi düşüncelerinin şekillenişinde Fransız tipi milliyetçiliğin yerini şu ifadeler ile dile getirmiştir:

“İşte o sıralarda Camille Julian’ın bir yerde tesadüf ettiğim şu cümlesi imdadıma yetişti: “En mille ans le sol de la France a cree le peuple français” [Fransız halkını, binlerce yılda, Fransız toprağı yarattı]. Bizi de yaratan Anadolu ve Rumeli toprağı idi. Milliyeti zaman bakımından da tahdit etmek lâzımdı. Tarih kitaplarını karıştırdıktan sonra kanaat getirdim ki, bu bakımdan Malazgirt muharebesi mebde [başlangıç] olarak kabul edilebilir”⁶²

Devlete ve toprağa dayalı milliyetçilik fikri beraberinde Türk siyasal düşüncesini günümüze kadar etkileyecek olan “vatan” fikrini de getirmişti. İnsanların doğdukları, büyüdükleri ve kültürlerini oluşturdukları toprak parçası için kullandıkları bu mefhum aslında vatandaşlık esasına dayalı Osmanlıcılık kimliğinin temelini oluşturuyordu. Bu kavram Türk siyasal düşüncesini o kadar derinden etkilemiştir ki geleneksel olarak toprağa dayalı bir aidiyeti reddeden İslam düşüncesi⁶³ dahi, “*hubbu'l-vatan mine'l-iman*” [vatan sevgisi imandandır] hadisini ön plana çıkartarak vatan fikrine sarılmıştır. Vatan fikri, Osmanlı yönetici sınıfının devletin bekasını merkeze alan Osmanlıcılık ideolojisine başarılı bir şekilde halkı dâhil etmekteydi. Vatan mefhumu ile özünde hanedan ve ona bağlı kurumlardan oluşan devlet, kültür ve din gibi unsurlarla

⁶⁰ Rogers Brubaker, *Citizenship and Nationhood in France and Germany*, Harvard University Press, 1992, s. 3

⁶¹ Brubaker, *age*, s. 7

⁶² Adile Ayda, *Yahya Kemâl’in Fikir ve Şiir Dünyası*, Hisar Yayınları, Ankara :1978, s.43

⁶³ Klasik İslam yaklaşımında, aidiyet toprağa değil dine bağlıdır. Bir Müslüman için İslam egemenliğinin bulunduğu yer darül İslam yani vatan bulunmadığı yer ise darül harp yani savaş alanıdır.

yoğurularak daha kapsayıcı bir karakter kazanmaktaydı. Bu şekilde hem hanedanı ve devleti hem de din ve kültürü kapsayan üst bir aidiyet ve sadakat noktası oluşturulmaktaydı.

Bu dönemde yazılan Namık Kemal'in Vatan Yahut Silistre oyunu gelişmekte olan vatan mefhumunu oldukça güzel açıklamaktadır. Oyunda farklı vasıflara sahip olan Osmanlı eliti ile halk tabakası bir araya gelerek ortak değerleri olan vatani savunmaktadır. Oyunda İslam Bey ve Zekiye, Osmanlı elitini temsil etmektedir. İkisi de duygulu, kültürlü ve idealist gençlerdir. Bunun yanında, Abdullah Çavuş içten davranışları, dobra konuşmaları, arkadaş canlısı olması, namus ve adalete inanmasıyla tam bir halk adamıdır⁶⁴. Farklı sosyo-ekonomik kökenlere sahip olan bu karakterler; Abdullah Çavuş, İslam Bey ve Zekiye ortak dava vatan için bir araya gelmişlerdir. Her birinin farklı yanları ve heyecanları olsa da farklılıklarını harmanlayarak düşmana karşı destansı bir mücadele vermişlerdir.

Osmanlı'da, beraberlik ve birliktelik hissini gelişmesinde bir diğer önemli isim de Ahmet Mithat Efendiydi. Ahmet Mithat adeta Osmanlı orta sınıfının entelektüel sözcüsüyüdü. Kendisinin altmış sekiz romanı, altı oyunu, felsefe ve bilim hakkında kitapları ve başta İslam olmak üzere çeşitli dinler üzerine risaleleri vardı. Mithat'ın karakterleri ve sosyal ortamları Osmanlı orta ve alt sınıflarından devşirilmişti. Mithat bu sınıfların değerlerini ve hayat tarzlarını yeni bir bakışla ele almıştı. Özellikle okuma yazma bilen ahali arasında bir ortak değerler bütünü, modern bir Osmanlı kültürü oluşmasına büyük katkı sağlamıştı.

Birçok araştırmacı Türklerin, devleti Osmanlılık ve İslamcılık aracılığıyla ıslah etmeye çalışıp da başarılı olamayınca bu iki ideolojiyi de bir kenara atıp milliyetçiliği benimsediklerini ileri sürerler⁶⁵. Aslında bu kavramların üçü de bir arada var olmuşlar ve sürekli bir etkileşim içinde gelişmişlerdi. Osmanlılık, İslamcılık ve Türkçülüğü beslemiş, Osmanlılığın temel değerleri İslamcılık ve Türkçülük tarafından özümsemişti⁶⁶.

Devletin bekası ideolojisi, vatan mefhumun yüceltilmesi ve bu kavrama yönelik sadakat geliştirilmesi, toprak ve devlet merkezli siyasal kimlik inşası yani vatandaşlık mefhumun gelişimi, siyasal meşruiyeti vatandaşın rızasına bağlama, dilde sadeleşme

⁶⁴ Karpaz, *İslam'ın Siyasallaşması*, s. 537

⁶⁵ Şükrü Hanoğlu, *Batıcılık*, TCTA. c. 5, İletişim Yayınları İstanbul: 2011, s. 1390-1393

⁶⁶ Karpaz, *İslam'ın Siyasallaşması*, s. 526

üzerinden daha geniş kitlelere hitap etme gibi ortak kavramlar ve benzer yaklaşımlar Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülüğü birbirine bağlamaktadır. Nitekim devrin ünlü düşünürlerinden Ziya Gökalp, Osmanlıcılığın, Türkçülüğü ve İslamcılığı kurtaracağını düşünmüş her üç ideolojinin iç içe geçtiğini ve birini ötekenden ayırmanın mümkün olmadığını söylüyordu. Gökalp'e göre:

“Türklük cereyanı Osmanlılığın muarızı olmak şöyle dursun, hakikatte en kuvvetli müeyyilidir. Türklük, kozmopolitliğe karşı İslamiyet ve Osmanlılığın hakiki istinatgâhıdır”⁶⁷

Dolayısıyla son dönem Osmanlı düşünce hayatında, herhangi bir Osmanlı düşünürünü kesin bir tarafa yerleştirmemizi oldukça zordur. Son dönem Osmanlı düşüncesine hâkim olan geçirgenlik ve esneklik, düşünürlerin asıl amacının ideolojik çatışma değil devletin bekası olduğunu göstermektedir. Bu açıdan Osmanlıcılık düşüncesinin birçok esası İslamcılık ve Türkçülük ile meczederek değişik yorumlar meydana getirmiştir⁶⁸. Osmanlıcılık akımı ile siyaset hayatına giren kavramlar ve yaklaşımlar sonraki dönemde İslamcılık ve Türkçülük ile harmanlanarak Türk düşünce hayatını etkilemeye devam etmiştir. İlber Ortaylı bu açıdan Osmanlıcılığın ve Osmanlı kimliğinin farklı aydınlar tarafından farklı şekillerde yorumlandığını şöyle ifade etmektedir:

“Namık Kemal'in “Osmanlısı” doğrusu imparatorluğun gayrimüslim milletlerini biraz dışlayan Müslüman bir Osmanlılıktır. Ama Maliye Nazırı Cavid ve yoldaşı Ahmed Şuayb'ın “Osmanlısı” her din ve dilden insanlardır.”⁶⁹

Osmanlı kimliğinin bu farklı yorumlamaları fikri atmosferi daha da renklendirmiş ve dönemin yazın hayatı çeşitli tartışmalara sahne olmuştur. Bu farklı yorumlamalar tek bir Osmanlıcılık tanımını adeta imkânsız hale getirmiştir. Dönemin münevverlerini fikri olarak kategorize etmek oldukça zordur zira her münevver kendi fikri sentezini yaratmıştır. Bu açıdan takip eden bölümlerde Osmanlıcılık ideolojisinin değişen şartlar çerçevesinde geçirdiğini dönüşümü ve oluşturduğu sentezleri ele alacağız.

⁶⁷ Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muassırlaşmak*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara: 1976, s. 11

⁶⁸ Şükrü Hanoğlu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire*, Priston University Press, 2008, s. 3

⁶⁹ İlber Ortaylı, *Osmanlı Barışı*, Timaş Yayınları, İstanbul: 2007, s. 25

3.1.2. İslamcılık

II. Mahmud reformları ile başlayan toplumun siyasallaşması sürecinde Bab-ı Ali'nin devlet ve toprak merkezli bir aidiyet yaratma çabası toplumun farklı kesimlerinde farklı sonuçlar üretmişti. Müslümanlar için din ve devlet birleşik kavramlar olduğu için devlet merkezli bir siyasallaşma beraberinde dini bir siyasallaşmayı getirmişti. Bu bağlamda eğitimin yaygınlaşması ve gazetelerin çoğalması gibi gelişmeler yalnız devletin bekasının değil aynı zamanda İslam'ın bekasının da halk tarafından sahiplenilmesine yol açmamıştı. Daha önceleri ilmiyenin tekelinde bulunan konular artık gazeteler vasıtasıyla tüm toplum tarafından tartışılıyor, eli kalem tutan hemen herkes bu tartışmalara katılabiliyordu. Bu açıdan toplumun siyasallaşma süreci dünyevileşme hattını tahkim ettiği kadar İslami bir hareket olarak da ortaya çıkmıştı. Modernleşme teşebbüsleri dinin ve dini yorumlama çabalarının bir parçası olmuştu.⁷⁰

İslamcılık düşüncesinin, Osmanlıcılık düşüncesi ile beraber gelişmesi ve onunla iç içe geçmesinin bir diğer sebebi de Osmanlı Devleti'nin İslam dünyasındaki siyasi ve dini konumundan kaynaklanıyordu. Hilafet merkezi olan Osmanlı'nın özellikle 19. Yüzyıl'da haberleşme ve ulaşım imkanlarının gelişmesiyle beraber İslam dünyasındaki fikri ağırlığı oldukça artmıştı. Böylece İstanbul hem geleneksel çerçevede hilafet ve ilim merkezi olması hem de modernleşme tecrübesini belli bir seviyeye çıkarmış olması sebebiyle modern kurumları, mevzuatı ve teamülleriyle İslam dünyası tarafından takip ve taklit ve yer yer tenkit edilen yeni bir odak noktası haline gelmişti⁷¹.

Devletin bekası ile İslam'ın ve Müslümanların bekasının nasıl bir algılandığının somut örneklerinden birisi de, Osmanlıcılık fikrinin ve Tanzimat'ın simge isimlerinden biri olan Fuat Paşa'nın İngiliz elçisi Stanford Canning'e söylediği şu sözlerdir:

*“Devlet-i Aliyye dört esas üzre müesses olup bunlar ile her hasıl istenilir ise idaresi ve ilerlemesi kabil olur ve bunlardan her kangısı nakıs olur ise idare kabil olmaz. Dört esas budur: Millet-i İslamiye, Devlet-i Türkiye, Selatin-i Osmaniye, Payitaht-ı İstanbul”*⁷²

Osmanlı devlet adamlarının gözünde hanedanın, milletin, devletin ve İslam'ın kaderleri birbirine bağlıydı ve herhangi biri olmadan bir diğerinin kurtuluşu

⁷⁰ Kara, *Din ile Modernleşme*, s. 28

⁷¹ Age, s.26

⁷² Kara, *Din ile Modernleşme*, s.25

düşünülemezdi. Dolayısı ile İslamcılık tıpkı Türkçülük gibi Osmanlıcılık fikrinin içerisinde gelişmişti.

İslamcılık akımı konusunda araştırmacıların tekrarladığı iki metodolojik problem vardır. Bunlardan ilki, akımın Panislamizm kavramı çerçevesinde diğeri ise irtica kapsamında ele alınmasıdır. Bu yaklaşımlara göre, İslamcılık akımı, Osmanlıcılıkla beraber ortaya çıkan devlet ve vatan merkezli siyasal kimliğin yerine dini kimliği öne çıkarmış. Böylece vatandaşlık kavramının yerine yayılmacı bir ümmetçilik zihniyetin egemen olmasını sağlamıştı. Dahası, Tanzimat dönemiyle ortaya çıkan dönüşüm hareketine karşı radikal ve fundamentalist bir tepki yaratmış ve toplumun modernleşmesini sekteye uğratmıştı. Aşağıda bu iki yaklaşımın metodolojik sorunlarına kısaca ele alacağız.

Tanzimat çağında Avrupa ile yoğunlaşan ticaret ve buna bağlı olarak Osmanlı ekonomisinin kapitalistleşmesi, Osmanlı gayrimüslimleri için zenginleşme fırsatı yaratmıştı. Osmanlı gayrimüslimleri geleneksel olarak daha çok ticaretle uğraştıkları ve Batı dillerine daha hakim oldukları için ülkenin kapitalistleşmesinden hızlı ve yoğun bir biçim faydalanabilmişlerdi. Gayrimüslimlerin, Müslümanlara oranla daha hızlı zenginleşmesi ve Tanzimat reformları çerçevesinde siyasal haklar elde etmesi, toplumdaki güç dengelerini Müslümanların aleyhine sarsmıştı. Müslümanların tedirginliği, Avrupa emperyalizminin gayrimüslim unsurları Osmanlı Devleti'ni dağıtmak için kullanması sonucunda daha da artmıştı. Özellikle 93 Harbi'nde Osmanlı gayrimüslimlerinin Rusya ile işbirliği yapması ve savaş sonunda Rumeli ve Kafkaslardan Müslümanların sürülmesi, Müslümanların yurtlarına Hristiyanların yerleştirilmesi, Osmanlı Müslümanlarının siyasallaşmasını ve kendi içlerinde bütünleşmesini sağlamıştı.

Osmanlı Müslümanlarının, Avrupa tehdidi ve bu tehdidin yerli uzantılarına karşı geliştirdikleri dayanışma özünde Osmanlıcılık fikrine karşı gelişmemiştir. Zira İslamcılık akımı Osmanlı Devleti dışında yaşayan Müslümanları hesaba katmakla beraber tıpkı Osmanlıcılık gibi devlet ve toprak merkezli bir siyasallaşma yaratmıştır. Devlet'e ve Osmanlı vatanına mensubiyeti ikinci plana atan bunun yerine bütün İslam dünyasına dönük Panislamist bir siyasi birlik arayışı olmamıştır. İttihad-ı İslam ilkesi halifelik müessesini de devreye sokarak içte ortak bir hissiyat ve dayanışma, dış

politikada ise pazarlık ve denge unsuru nihayet İslam dünyasını tehdit eden sömürgecilik hareketlerine bir cevap olarak algılanmıştır⁷³. Toparlayacak olursak, İslamcılık akımı farklı etnik kökenlerden ve kültürden oluşan Müslüman unsurlar arasındaki dayanışmayı pekiştirecek ve devletin bekasını sahiplenmelerini sağlayacak bir akım olmuştur. Bu açıdan, Osmanlılık ile tezat içerisinde değildir zira Osmanlılık da olduğu gibi devlet ve toprak merkezli olmaya devam etmiştir. Akımın ittihat-ı İslam boyutu ise hükümdarın halife kimliğini tahkim ederek devletin dış politikadaki pazarlık gücünü artıran bir boyut olmuştur.

İslamcılık akımı, İslam'ı dinamik bir dünyevi güç haline getirerek Müslümanların eski düşünce tarzlarını ve kimliklerini de yavaş yavaş değiştirmiş, birçok geleneksel kurumun çağın şartlarına göre yeniden yapılanmasını sağlamıştır. Osmanlı aydınlarının içinde bulunduğu dünya büyük bir dönüşüm içerisindeydi. Bu dönüşümü açıklamak ve çözüm geliştirmek amacıyla birçok aydın İslam tarihine yönelmekteydi. İslam'ın ilk devirlerini yeniden inceleyerek orta zaman ulemasının kabullerini yeniden sorgulamaya başlamışlardı. İslamcılar, dinin ilk dönemlerini masaya yatırarak geliştirdikleri fikirler Tanzimat paşalarının ortaya koydukları yaklaşıma zıt değildi. Tam aksine İslamcılık akımı, Osmanlılıkla beraber ortaya çıkan dönüşüm ve modernleşme sürecine yeni bir zemin getirmişti.

Sonuç olarak İslamcılık akımı Osmanlılığın başlattığı devlet merkezli bir millet oluşturma ve modernleşme hedeflerini destekleyen bir düşünce akımı olmuştur⁷⁴.

3.1.3. Türkçülük

Osmanlılık geleneksel toplum sistemini dönüştürmüş ve yeni akımlar için zemin oluşturmuştu. İslamcılık ise, Osmanlılığa psikolojik bir içerik kazandırmış ve dönüşümcü etkilerini hızlandırmıştı. Tanzimat reformları ile beraber Osmanlı toplumunda gelişmeye başlayan diğer bir akım ise Türkçülük idi.

Türkçülük akımı da tıpkı İslamcılık gibi Osmanlılığın temel ilke ve kavramları üzerinden gelişmeye başlamıştı. Reformlar çerçevesinde ahali arasında siyasallaşma ve devleti sahiplenme fikri giderek gelişmekteydi. İmparatorluğun Türk kesimleri daha çok

⁷³ Kara, *Din ile Modernleşme*, s. 30

⁷⁴ Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, s. 530

Anadolu ve Rumeli’de yaşayan Müslüman unsurlardan oluşmaktaydı. Bu unsurlar devletin kuruluşundan itibaren merkeze olan coğrafi ve toplumsal yakınları sebebiyle gerek bürokrasi gerekse asker ihtiyacı açısından temel insan kaynağını oluşturmaktaydı. Devlet dilinin Türkçe oluşu, yönetici elitin daha çok etnik Türklerden meydana gelmesi ve devlet merkezinin Türk nüfusun bulunduğu yerlere yakın oluşu, Türklerin reformlar bağlamında hızla siyasallaşmasına yol açmıştı.

Türklerin siyasallaşma kanalları aslında Osmanlıcılığın ve Tanzimat reformlarının ürünüydü. 19. Yüzyıl’da devletin yaşadığı merkezileşme ve buna bağlı ortaya çıkan bürokrat ihtiyacı, Anadolu ve Rumeli Müslümanları için önemli bir istihdam olanağı yaratmıştı. Dahası devletin yazışma dilini sadeleştirilmesi, edebiyatın ve siyasetin giderek daha sade bir Türkçe ile ifade edilmesi Türkçeyi güç, modernlik ve ilerleme sembolü ve aydınlanma aracı haline getirmişti⁷⁵. Türkçe böylece sadece bürokraside değil, Yükseköğretimde ve serbest mesleklerde de yaygınlaşmaya başlamıştı. İmparatorluğun itibarlı ve gelecek vadeden okullarında farklı dinden ve etnik kökenden gelen insanlara iyi bir Türkçe eğitimi veriliyordu⁷⁶.

Devletin okullar ve profesyonelleşen bürokrasisi ile bir medeniyet aracı haline gelmesi, devlete mensubiyetin itibarını oldukça artmıştı. Bu durum etnik bakımdan Türk olmayan binlerce insanı hükümet hizmetine girme konusunda heveslendirmişti. Kendini devlet merkezli bir siyasal kimlikle yani Osmanlılık ile tanımlayanlar ise devletle olan ilişkilerinden dolayı Türk kimliğine doğru yakınlaşmıştı. Dolayısı ile Tanzimat reformlarından itibaren farklı etnik kökenlerden gelen insanlar bir yandan modernleşirken bir yandan da Türkleşmişti. Hatta bu insanlardan bazıları Türk milliyetçiliğinin önde gelen temsilcilerinden olmuşlar ve İttihad ve Terakki dâhil olmak üzere birçok siyasi hareketin üyeleri arasına katılmışlardı⁷⁷.

1860’lardan itibaren gazetelerin çoğalması ve modern bir edebiyatın doğması, Türkçenin kullanımı iyice yaygınlaştırmıştı. Basın, tıpkı eğitim gibi hem aydınlanmanın aracı hem de etnik bir bilinç kaynağı olmuştu. İstanbul’un konuşma dili iletişim ve modern edebiyat dili olunca yönetici elit ile Türkçe konuşan halk kitleleri arasındaki kültürel ve entelektüel bağlar güçlenmişti. Bu bağların güçlenmesi karşılıklı olarak halk

⁷⁵ Karpat, *İslam’ın Siyasallaşması*, s. 564

⁷⁶ Ortaylı, *Osmanlı Barışı*, s. 28

⁷⁷ Karpat, age s. 547

ile yöneticiler arasında devlet merkezli olduğu kadar kültür merkezli bir beraberlik hissinin de gelişmesini sağlamıştı. Dolayısıyla Tanzimat reformları ve devlet merkezli siyasallaşma ile hem halkın hem de yönetici elitin etnik ve kültürel farkındalığı artmıştı. Fakat bu farkındalık ayrıştırıcı ve devletten kopuk bir milliyetçilik değildi⁷⁸. Tam tersine Osmanlı kimliği ve devlet ile özdeşleşmiş bir Türk kimliğiydi.

Türklük bilincinin oluşmasını sağlayan öncü yazarların fikirlerini ve eserlerine incelediğimiz takdirde, Osmanlılık ile Türkçülük arasındaki özdeşlik daha iyi anlaşılacaktır. Bu bağlamda Ahmet Mithat Efendi'yi ele alacak olursak, geniş toplum katmanlarının okuyabilmesi için yazdığı sayısız popüler romanla ve kullandığı sade Türkçe ile Ahmet Mithat, modern bir Osmanlı kültürünün oluşmasına öncülük etmişti. Ahmet Mithat'ın eserlerinde hikaye Anadolu ve Rumeli Müslüman Türk kültürü içersinde geçmekteydi. Hikayelerinin kahramanı daha çok şehrli Müslüman Türklerdi. Dolayısı ile etnik milliyetçiliğe karşı olduğunu ifade etmekle beraber, Ahmet Mithat'ın kafasındaki popüler Osmanlı kültürü aslında Osmanlı Türk kültürüydü. Ahmet Mithat'a benzer bir şekilde Namık Kemal de, Osmanlılık fikrini savunmakla beraber eserlerinde ele aldığı kahraman Osmanlılar Türklerden oluşmaktaydı. Toparlayacak olursak, Türklük bilincinin oluşmasında önemli katkılarda bulunan düşünür ve yazarlar ideolojik olarak Osmanlılığı savunan kişilerdi. Bu durum daha önce de ifade ettiğimiz gibi düşünürleri Türkçü ve Osmanlıcı olarak ikiye ayırmamızı oldukça güçleştirmektedir. Osmanlılık, İslamcılık ve Türkçülük birbirleriyle iç içe geçmiş ve beraber gelişmiştir.

Türkçülük akımı Balkan savaşlarına kadar Osmanlılığına bağlı ve onu destekleyen bir biçimde gelişmişti. Tıpkı İslamcılık akımının ülke dışındaki Müslümanlara ilgi duyması gibi Türkçüler de dış Türklere ilgi duymuştu. Fakat bu ilgiye rağmen Türkçülük cereyanı Osmanlı devletine mensubiyet kimliğini geri plana itmemiş, fikir akımı devletin bekası ve sahiplenilmesi ilkesi üzerinden hareket etmeye devam etmişti.

Türkçülük akımı ancak Balkan savaşlarından sonra ulus devlet inşasına yönelik bir mahiyet kazanmaya başlamıştır. Bu değişimin ise temel sebebi, Balkan savaşları sonucunda devletin kuruluşundan beri merkez kabul ettiği Rumeli'nin Türk olmayan

⁷⁸ Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, s. 545

unsurları barındırdığı gerekçesiyle, Avrupa emperyalizmi tarafından Yunan, Bulgar ve Sırp yurdu ilan edilip gasp edilmesiydi. Balkan savaşlarından sonra devlet adamları etkin bir Türkçülük politikası yürütmezlerse ve kalan topraklarını da Türkleştirmezlerse, Anadolu ve Doğu Trakya'nın da ellerinden alınacağını anladılar. Bu bağlamda İttihat ve Terakki döneminin son safhası ulus devlet mantığının egemen olduğu bir fikri süreç içerisinde gelişti.

3.1.4. Batıcılık

Son dönem Osmanlı fikir dünyasını etkileyen bir diğer akım ise batıcılıktı. Batıcılık düşüncesi, sadece Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük akımlarının mahiyetlerine etki etmekle kalmamış, aynı zamanda bu düşünce akımlarının oluşmasını sağlayan altyapıyı hazırlamıştı.

Batıcılık tıpkı, diğer öne çıkan düşünce akımları gibi devletin korunup kollanması ve ihya edilmesini hedefliyordu⁷⁹. Bu açıdan tıpkı Osmanlıcılık gibi Batıcılık da geleneksel Osmanlı pragmatizminin doğal bir sonucuydu. Osmanlı Devleti henüz XVIII. Yüzyıl'ın başlarında Batı'nın askeri kurumlarının ve silah gücünün benimsenmesini önemli bir devlet meselesi olarak görmeye başlamıştı⁸⁰. III. Selim zamanından itibaren ise Batının yalnızca askeri kuruluşları sayesinde değil aynı zamanda mali kaynakları ve vergi toplama sistemi sayesinde güçlendiği anlaşılmıştı. XIX. Yüzyıl'da ise yukarıda ele almaya çalıştığımız üzere başta sultan II. Mahmud olmak üzere devlet adamları, kamuoyu oluşturulmasının devletin bekası için önemli olduğunu fark etmişlerdi. Zira söz konusu dönemde, Batıdaki mutlak monarşiler dahi kendi bekaları için “milli bir orta sınıf” yaratma çabası içindeydiler. Osmanlı Devleti de bu süreçte tebaanın mülkiyet haklarının garanti altına alınması, eğitimin halka yayılması ve sınıfsal farklılıkların yok edilerek devlet merkezli bir kimlik inşa edilmesi fikrini adeta bir program haline getirerek, Tanzimat dediğimiz süreci başlatmıştı⁸¹. Bu bağlamda Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük akımlarının altyapısını sağlayacak olan orta sınıflar mülkiyet hakkı sayesinde gelişmiş, okullaşma sayesinde siyasallaşmış ve

⁷⁹ Nilgün Toker-Serdar Tekin, “*Batıcı Siyasi Düşüncenin Evreleri: Kamusuz Cumhuriyet'ten Kamusuz Demokrasi'ye*”, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt 3, Modernleşme ve Batıcılık, İletişim Yayınları, İstanbul: 2012, s. 83

⁸⁰ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi Makaleler 4*, İletişim Yayınları, İstanbul: 2013, s. 10

⁸¹ Age, s. 12

gazeteler sayesinde fikirlerini yaymışlardı. Böylelikle, özel mülkiyet, okullaşma ve gazetecilik gibi Osmanlı Devleti'ne Batılılaşma akımı ile giren kurumlar dönemin diğer güçlü fikir akımlarını yaratmışlardı.

Tanzimat reformları çerçevesinde yetişen genç kuşaklar, Batının daha da iyi tanınması sebebiyle, Batının “ruhunu” oluşturduğunu düşündükleri parlamento ve anayasa talep etmeye başlamışlardı. Bu talepler hem Genç Osmanlıların hem de Jön Türklerin fikri temellerini oluşturmuş; Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük akımlarını da derinden etkilemişti.

Dolayısıyla Batıcılık akımı, Osmanlıcılık, İslamcılık veya Türkçülük akımına rakip veya alternatif bir akım olmamıştır. Batıcılık akımı, dönemin öne çıkan diğer çağdaş düşünce akımlarının doğmasına yol açan kurumların kaynaklığını yapmıştır. Dahası Batıcılık diğer çağdaş düşünce akımlarının gerek hedeflerini gerekse yöntemlerini derinden etkilemiştir. Böylelikle tarih kitapları, romanlar ve gazeteler üzerinden topluma hitap etmek gibi teknikler ile anayasa ve parlamento gibi talepler son dönem Osmanlı düşüncesinin temel unsurları olmuşlardır.

3.2. FİLİBELİ AHMED HİLMİ’NİN ÇEVRESİ VE İSLAMCILAR ARASINDAKİ YERİ

İslamcılık akımı, ittifak-ı İslam adı altında 1870’li yıllardan itibaren Osmanlı Devleti’nin siyaset düşüncesini etkileyen hâkim bir görüş olmakla beraber, II. Meşrutiyet Devrimi sonrası 14 Ağustos 1908’de Sırat-ı Müstakim gazetesinin yayın hayatına başlamasıyla beraber yeni bir boyut kazanmıştır⁸². Bu tarihten itibaren İslamcılık akımının geniş yayın faaliyeti, diğer düşünce akımlarıyla kıyas kabul etmeyecek şekilde fazla olmuştur.⁸³ Bu durum ise, İslamcılık akımının öteki akımlara göre daha fazla fikri çeşitliliğe sahip olmasını sağlamış ve siyasal kurumlar açısından daha fazla fikir üretmesinin önünü açmıştır.⁸⁴

Sırat-ı Müstakim gazetesi bir süre kadar İslamcı düşünürlerin temel yayın organı olarak yerini korudu. Fakat daha sonra bu gazetenin yerini Sebil’ür Reşad gazetesi

⁸² Kara, *Türkiye’de İslamcılık*, s. 29

⁸³ Tarık Zafer Tunaya, *İslamcılık Akımı*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul: 2007, s. 3

⁸⁴ Age, s.1

aldı.⁸⁵ Gazetenin başlıca yazarları arasında Akif, Aksekili Ahmed Hamdi, Mahmud Esad, İzmirli İsmail Hakkı, Ahmed Naim, Tahir'ül Mevlevi, Bursalı Tahir, Ali Ekrem, Ferit Şerafettin, Abdul Reşit İbrahim, Halim Sabit, M. Şemseddin, Abdülhamid Nevzat gibi yazarlar vardı⁸⁶. Gazeteye Ferid Vecdi gibi modernist bir Mısırlının katılmasıyla beraber gazetede Batı medeniyetine ilgi duyan Türk yazarların elleri kuvvetlendi. Fakat yine de gazete şeyhülislamlığın ağır fetvalarına bağlı kalan umumi havasını korudu⁸⁷. Bunun üzerine İslamcı düşünürler arasında fikir ayrılıkları netleşmeye başladı. Sebil'ür Reşat yazarları iki zümreye ayrıldı. Bir kısmı Ahmed Naim gibi gelenekçi İslamcılıkta devam etti, fakat bir kısmı medrese ile mektebi birleştirme eğiliminde olanlardı ki aralarından İsmail Hakkı İzmirli ve M. Şemseddin gibi modernistler yetişti. Şeyhülislam Musa Kazım gibi modernizm ile gelenekçilik arasında orta yol tutanlar veya Mustafa Sabri gibi doğrudan doğruya modernizme karşı olanlar da vardı.⁸⁸

Gelenekçi İslamcılar, şekilcilik ve kaideler bakımından çok sert ve bükülmez durmakta ve bu yüzden de birçokları Türkçülüğe karşı tavır almaktaydılar⁸⁹. Bu arada değişen kaidelerin içine kapanarak kendini korumadan bir sonuç çıkmayacağını ve İslam dinini dinin dogmalarını uygun olarak çağdaş medeniyete uygun bir hale getirmek gerektiğini düşünenler de vardı nitekim bu yeni uyanıklık hareketinin içinden yetişen bazı fikir adamları sonra Türkçülükle ve Batıcılıkla uzlaştılar⁹⁰.

Bu fikri ayrılıklar sonucunda Meşrutiyet dönemi İslamcılarının çok sayıdaki farklı görüşlerini ve projelerini anlatma ve açıklama imkânı buldukları çeşitli yayınlar yayınlanmaya başladı. Böylelikle, Sırat-ı müstakim ve Sebil'ür Reşat'ın ardından Beyan'ül Hak, İslam Mecmuası Liva-yı İslam, Volkan, Hikmet ve İslam Dünyası gibi çeşitli gazeteler yayın hayatına başladı⁹¹.

Filibeli Ahmed Hilmi ve Hikmet gazetesi dönemin fikir yelpazesi içerisinde modernist İslamcılığı temsil etmekteydi. Hikmet gazetesinin yazarlarına baktığımızda Şerafettin Yalpkaya, İsmail Hakkı, Ahmed Hamdi Akseki, Bursalı Mehmed Tahir

⁸⁵ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul: 2011, s. 280

⁸⁶ Age, s. 281

⁸⁷ Age, s. 280

⁸⁸ Age, s. 396-397

⁸⁹ Age, s. 282

⁹⁰ Age, s. 281

⁹¹ Adem Efe, *II. Meşrutiyet Dönemi İslamcılığı ve Çağdaşlaşma Görüşleri*, Doğu Batı Düşünce Dergisi, Yıl:11, Sayı 46, 2008, s. 253

Efendi gibi yazarları görüyoruz. Bu yazarlar Sebil'ür Reşad'ın başlıca yazarları olmakla beraber Filibeli Ahmed Hilmi'nin kendisinin çıkardığı Hikmet gazetesinde yazmış yazarlardır. Bu gazetede Sebil'ür Reşad'ın başlıca yazarlarının yer alması Hikmet gazetesinin döneminin yayın organları arasında ön sıralarda yer aldığını gösterir. Filibeli Ahmed Hilmi, gazetesindeki diğer yazarlarla beraber Türkçülüğe yakın durmuş ve çeşitli gazete yazılarında Türk dilini, kültürünü ve vatanını işleyen yazılar kalemi almıştır⁹². Filibeli Ahmed Hilmi, aynı zamanda dönemin İslamcı yazarları arasında, Batı medeniyetini etkin bir şekilde takip ederek buradaki fikirleri mütemadiyen tahlil ve tenkit eden bir yazar olarak öne çıkmaktadır. Dahası Filibeli Ahmed Hilmi bunu yaparken her daim dönemin güncel yöntem ve usullerini takip etmeye özen göstermiştir. Bu açıdan Filibeli Ahmed Hilmi, II. Meşrutiyet Dönemi İslamcılık akımı içerisindeki modernist İslamcılar arasında gösterilir⁹³.

Türkçülük ve Batıcılığın yanı sıra II. Meşrutiyet dönemi İslamcılarında öne çıkan bir diğer önemli itilaf noktası tasavvufa karşı alınan tavır olmuştur. Birçok İslamcı için tasavvufun “kontROLSÜZ şahsi yoruma” her an açık ve müsait olması kabul edilebilecek bir şey değildi. Dönemin İslamcılarını İslam anlayışına birlik getirmek ve sistemleştirmek istemekteydiler. Fakat tasavvufun Müslüman cemaatin bütünü ilgilendiren ve üzerinde ittifak edilmesi mümkün olan nesnel esasları taşımaması ve mutasavvıfların kendilerine özgü bir ilim anlayışına ve *marifet, keş, ilham* gibi ululuk iddialarına sahip olmaları İslamcılarının din anlayışını düzenleme çabalarına ters düşmekteydi. Tasavvuf ve tarikatlara karşı oluşun yaygın sebepleri arasında tasavvufun insanları dünyadan el etek çekmeye sürüklediği dolayısı ile gerilemenin sebebi ve terakkinin engeli olduğu düşüncesi önemli bir paya sahipti. Tekkelerin bir hırka bir lokmayla yetinen “tembel ve miskinlerin” meskenet yuvası haline geldiği batıl inançların ve hurafelerin bunlar yoluyla ortaya çıktığı ve yaygınlaştığı tasavvufun insan iradesini ortadan kaldırdığı aklı geriletmediği, tevekkülü asıl anlamından saptırdığı gibi düşünceler birçok İslamcının tasavvufa soğuk bakmasına sebep olmaktaydı. M Şemseddin (Günaltay) *Zulmetten Nura* (1331) ve *Hurufattan Hakikate* (1332) adlı eserlerinde tasavvuf ve tarikatlara yönelttiği tenkitler de bu türdendi⁹⁴.

⁹² R. Uğur Uçar, *Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'de Türklük Tasavvuru*, Ötüken Neşriyat, İstanbul: 2009, s. 51-53

⁹³ Kara, *Türkiye'de İslamcılık*, s. 63, Tunaya, *İslamcılık Akımı*, s. 62, Ülken, *Türkiye'de Çağdaş*, s.410

⁹⁴ Kara, *Türkiye'de İslamcılık*, s. 54

İslamcılar arasında tasavvufa karşı genel tutum yukarıda ifade edilen sebeplerden ötürü genellikle olumsuz olmakla beraber Türkiye’de bazı İslamcıların, tasavvufun en üst düşünme şekli olan vahdet-i vücud anlayışı üzerinde özellikle durdukları da bir gerçektir. Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi *Amak-ı Hayal* adlı eserinde vahdet-i vücud kavramına olumlu yaklaşmış ve tasavvufu savunmuştur. Filibeli’nin tasavvuf konusundaki olumlu tavrı *Allah’ı İnkâr Mümkün mü?* isimli eserinde de devam etmiştir. Fakat Filibeli Ahmed Hilmi, tasavvufa karşı olumlu yaklaşmakla beraber Şemseddin (Günaltay) Bey’in eleştirilerine hak vermiş ve eserinde paylaşmıştır. Filibeli Ahmed Hilmi özellikle tasavvufun tembelliğe ve duyarsızlığa yol açabileceği tehlikesini kabul etmiştir. Filibeli Ahmed Hilmi’nin yanı sıra devrin ileri gelen İslamcılardan İsmail Fenni Ertuğrul, *Vahdet-i Vücut ve Muhyiddin ibn Arabi* Ferit Kam *Vahdet-i Vücut*, Mehmet Ali Ayni *Şeyh’ül Ekberi Niçin Severim* isimli eserler yazmışlar bu eserlerinde tasavvufu savunmuşlardır. İsmail Kara’ya göre ilk bakışta çelişki gibi görünen bu davranışın çok makul bazı sebepleri vardır. Zira vahdet-i vücud felsefi bir konudur ve batılı *panteist* ve *monist* düşünürlerden tercüme edilen veya uyarlanan eserlere İslami bir cevap teşkil etmektedir. Ayrıca vahdet-i vücud düşüncesinin ihtiva ettiği engin müsamaha anlayışı ve buna bağlı bütün dinleri içine alan “vahdet” fikri İslamcılara cazip gelmektedir. Bu sebeplerden ötürü Filibeli Ahmed Hilmi dâhil olmak üzere yukarıda ismini zikrettiğimiz çeşitli İslamcılar tasavvufa sempati ile yaklaşmışlardır⁹⁵.

Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi fikirleri ve yöntemiyle devrin etkili simalarından biri haline gelmişti. Kendisi, L. Büchner’in eseri dolayısıyla Celal Nuri’yi eleştirdiği sırada materyalist felsefeye karşı farklı eleştirilerde yükselmekteydi. Harputuzade Hacı Mustafa yine Ahmed Hilmi’nin kurduğu Hikmet Matbaasında *Red ve İspat* adlı bir eser yayımlamıştı. Fakat Filibeli Ahmed Hilmi’nin tersine Hacı Mustafa’nın görüşlerinde ortaçağdan kalma tezler hâkimdi. Büchner’e karşı sunduğu kanıtlar İslam kelamcılarınca bilinen *atomisme* tezlerinden fazlası değildi. Bu açıdan Hacı Mustafa’nın eleştirileri, Filibeli Ahmed Hilmi’nin ilminin ve felsefesinin yanında gölgede kalmış ve öne çıkamamıştı⁹⁶.

⁹⁵ Kara, *Türkiye’de İslamcılık*, s. 55

⁹⁶ Ülken, *Türkiye’de Çağdaş*, s. 418

Filibeli Ahmed Hilmi'den doğrudan etkilenmiş İslamcı düşünürlerden bir diğeri de Emin Feyzi'dir. Emin Feyzi 1924 yılında yayınladığı *İlim ve İrade* adlı eserinde, Filibeli Ahmed Hilmi gibi çağdaş ilimle dini inanç arasında tam bir uyuşma olduğunu hatta ilmin bütün esaslarının dini inançtan ve onun dogmalarından çıkarılabileceğini savunmuştur. Emin Feyzi'nin görüşleri Filibeli Ahmed Hilmi'nin görüşlerine oldukça yakın olmakla beraber, Filibeli Ahmed Hilmi'nin kitaplarında sunduğu felsefi kanıtlar ve felsefi tartışma seviyesinin Emin Feyzi'nin açıklamalarını geride bıraktığı kabul edilmektedir.⁹⁷

Filibeli Ahmed Hilmi ile çalıştığı konular, savunduğu fikirler ve takip ettiği metodoloji arasında gözlü görülür benzerlikler taşıyan bir diğer İslamcı düşünür ise İsmail Fenni Ertuğrul'dur. Eserlerini 1920'li yıllardan itibaren ortaya koymaya başlayan İsmail Fenni Ertuğrul, çağdaş batı felsefesindeki çalışmalarıyla eski vahdet-i vücud fikirlerini canlandırmış ve *Muhyiddin İbn Arabi ve Vahdet-i Vücut* isimli bir eser yayınlamıştır. İsmail Fenni Ertuğrul, Filibeli Ahmed Hilmi'ye benzer bir şekilde Dr. Dozy'nin *İslam Tarihi*'ne *İzale-i Şükuk* isimli bir reddiye kaleme almıştır. *Maddiyyun Mezhebinin Yıkılışı* adlı eserinde materyalizmi eleştirmiştir. İsmail Fenni Ertuğrul materyalizmi eleştirirken Filibeli Ahmed Hilmi'nin izinden gitmiş ve ilave kanıtlar öne sürerek Filibeli Ahmed Hilmi'nin tezlerini güçlendirmiştir. İsmail Fenni Ertuğrul, başarılı bir şekilde Filibeli Ahmed Hilmi'nin yaklaşımını sürdürmüş ve yer yer onu aşan başarılı tahlillerde bulunmayı başarmıştır.⁹⁸

Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, batı felsefesindeki bilgisi, sosyolojiye ait ciddi yazıları doğucularla batıcılar arasındaki gerginliği ortadan kaldıracak bir kuvvet göstermekteydi. Batı'da dahi henüz sosyoloji yayınlarının Spencerciliği aşmadığı yıllarda Ahmed Hilmi ilk defa bütün tanınmış Fransız filozoflarına temas etmekte ve sosyal etkenlere ait yazılarında sosyal hayatı kuşatan şartlar bütününe nasıl tetkik edeceğimizi anlatmaktadır. Filibeli Ahmed Hilmi'nin bu ileri metodolojisi, Durkheim sosyolojisinin başladığı yıllarda dahi tamamlanamamış olan önemli bir ciheti teşkil etmekteydi. Bu açıdan Filibeli Ahmed Hilmi, zamanını aşan ilmi tetkikiyle hem kendi

⁹⁷ Ülken, *Türkiye'de Çağdaş*, s. 419

⁹⁸ Age, s. 421-426

dönemindeki birçok fikir adamını derinden etkilemiş hem de sonraki nesiller için kayda değer bir fikri miras üretmiştir⁹⁹.

⁹⁹ Ülken, *Türkiye'de Çağdaş*, s. 324

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

FİLİBELİ AHMED HİLMİ’NİN ESERLERİ ve GÖRÜŞLERİ

4.1. FİLİBELİ AHMED HİLMİ’NİN ESERLERİ¹⁰⁰

Filibeli Ahmed Hilmi’nin kırkı aşkın eseri ve pek çok gazetede yazmış olduğu yüzlerce yazısı bulunmaktadır. Kısacık hayatına pek çok eser sığdıran düşünür, çok nitelikli eserler vermiştir. Eserleri sayıca çok olmasının yanı sıra çok farklı türlere de sahiptir. Hikaye, roman, tiyatro eseri, şiir gibi türlerin yanında İslam tarihi, felsefe tarihi gibi türlerde de eserler vermiş, anti materyalist bir bakışla ele aldığı düşünce kitaplarıyla da eserlerinin içeriğini zenginleştirmiştir. Bu bölümde onun eserleri ve yazıları hakkında bilgi verilmiştir.

4.1.1. Yayınlanmış Eserleri

- 1) Senusiler ve On üçüncü Asrın Büyük Mütefekkir-i İslamisi Seyyid Muhammed es-Senusi (1325 - İkdam Matbaası)
- 2) Amak-ı Hayal (1326 - Giridi Ahmed Saki Matbaası)
- 3) Öksüz Turgut (1326 - Hikmet Matbaa-i İslamiyesi)
- 4) Vay Kız Bekçiyi Seviyor (1326 - Matbaa-i Ebu’z- Ziya - Kalender Geda Mahlasıyla yayımlanmıştır.)
- 5) Müslümanlar Dinleyiniz (1326 - Matbaa-i Ebu’z- Ziya – Şeyh Mihr-i Din Arusi Mahlasıyla yayımlanmıştır.)
- 6) İstibdadın Vahşetleri yahut Bir Fedakarın Ölümü (1326 – Müşterekü’l-Menfa’a Osmanlı Şirketi Matbaası)
- 7) Tarih-i İslam (1326 ve 1327- Hikmet Matbaa-i İslamiyesi- I-II Cilt)

¹⁰⁰ Filibeli Ahmed Hilmi’nin eserleri ve eserlerine yapılan atıflar tarafımdan “Türkiye Kaynakçası”na girilmiştir. Görmek için bakınız www.kaynakca.info

8) Allah-ı İnkâr Mümkün müdür? Yahud Huzur-ı Fende Mesalik-i Küfür (1327 - Hikmet Matbaa-i İslamiyesi)

9) İlm-i Ahval-i Ruh (1327- Hikmet Matbaa-i İslamiyesi –Darü’lfünun’da psikoloji ders kitabı olarak okutulmuştur.)

10) Yirminci Asırda Alem-i İslam ve Avrupa: Müslümanlara Rehber-i Siyaset (1327 - Hikmet Matbaa-i İslamiyesi)

11) Akvam-ı Cihan (1329 – Matbaa-i Hikmet - İki cüzden oluşur. Birinci cüzü “Asya” ikinci cüzü “Afrika” akvamı ile ilgilidir. Hikmet gazetesi tarafından okuyuculara verilmiştir.¹⁰¹)

12) Hangi Meslek-i Felsefeyi Kabul Etmeliyiz? Darü’lfünun Efendilerine Tahriri Bir Konferans (1329 - Hikmet Matbaa-i İslamiyesi)

13) Türk Ruhu Nasıl Yapılıyor? (1329 - Hikmet Matbaa-i İslamiyesi – Özdemir Mahlasıyla yayımlanmıştır.)

14) Türk Armağanı (1330 - Hikmet Matbaa-i İslamiyesi – Özdemir Mahlasıyla yayımlanmıştır.)

15) Beşeriyetin Fahr-i Ebedisi Nebimizi Bilelim (1331 - Hikmet Matbaa-i İslamiyesi – Şeyh Mihr-i Din Arusi Mahlasıyla yayımlanmıştır.)

16) Muhalefetin İflası (1331 - Hikmet Matbaa-i İslamiyesi)

17) İki Gavs-ı Enam Abdülkadir ve Abdüsselam (1331 - Hikmet Matbaa-i İslamiyesi – Şeyh Mihr-i Din Arusi Mahlasıyla yayımlanmıştır.)

18) Üss-i İslam (1332 - Hikmet Matbaa-i İslamiyesi)

19) Huzur-ı Akl-ü Fende Maddiyyun Meslek-i Dalaleti (1332 - Hikmet Matbaa-i İslamiyesi)

¹⁰¹ Filibeli Ahmed Hilmi, *Hikmet Yazıları*, Haz. Ahmet Koçak, İnsan Yayınları, İstanbul, 2. Baskı, 2009, s. 46

4.1.2. Tefrika Halinde Kalan Eserleri

20) Aşk-ı Bala – Hikmet gazetesinde tefrika edilmiş bir oyundur. (Eser yarım kalmıştır.)

21) Melekzade Ailesi – İttihad-ı İslam gazetesinde tefrika edilmiştir. (Eser yarım kalmıştır.)

22) Bektaşiler ve Heyet-i İctimaiye-i Osmaniye – Hikmet gazetesinde tefrika edilmiştir.

23) Baş Belası Üç Jöntürk yahud Feylesof İbiş - Coşkun Kalender'de tefrika edilmiştir.

24) Batıniler, İblis İzzettin Behmen – Hikmet gazetesinde tefrika edilmiştir. (Eser yarım kalmıştır.)

25) Tasavvuf-ı İslami ve Fünun-u Cedide ve Felsefe – Hikmet gazetesinde tefrika edilmiştir.

26) Yaşasın Bad-ı Saba – Coşkun Kalender'de tefrika edilmiştir.

27) İmam-ı Gazzali'nin Mühim Bir Eseri Kitab-ı Maznun bihi ala gayr-ı ehlihi – Hikmet gazetesinde tefrika edilmiştir.¹⁰²

4.1.3. İsimleri Zikredildiği Halde Bulunamayan Eserleri¹⁰³

28) Kekyail bin Asur

29) Yeni Mantık

30) İlm-i Tevhid

31) İslam ve Din-i İstikbal

32) Tarih-i İslam ve Osmani

33) Üç Filozof

¹⁰² R. Uğur Uçar, *Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'de Türklük Tasavvuru*, s. 29

¹⁰³ Filibeli Ahmed Hilmi, *Hikmet Yazıları*, Haz. Ahmet Koçak, s. 47

- 34) Şeyh Bedrettin
- 35) Divançe
- 36) Tabakat
- 37) Gazal-ı Bedeviye
- 38) Tortu
- 39) İttihad-ı İslam
- 40) Murad Orta
- 41) Yer, Gök, İnsan

Bunların yanı sıra Ekici, 14 Ocak 1908 yılının İttihad-ı İslam gazetesinde bahsedilen “Fizan Menfası” isimli bir eserin de olduğunu söyler.¹⁰⁴ Ayrıca Filibeli Ahmed Hilmi “İki Gavs-ı Enam: Abdülkadir ve Abdüsselam” isimli eserinde “Tarikatler ve Ricali” namıyla bir eser yazdığından bahseder.¹⁰⁵ Uçar, ise ilk defa kendi eserinde yer alan bir eser tespit ettiğini söyler. Eser “Türkistan Felaketzedeganının Menfaatine Verilen Konferans Zaptı” adını taşır. Ahmed Hilmi’nin 1911 yılında Mustafa Satı el Husri, Mustafa Asım ve Yusuf Akçura ile birlikte Türkistan’daki depremde zarar görenlere yardım amacıyla Kırım Talebe Birliği tarafından düzenlenen konferanstaki konuşmasıdır.¹⁰⁶

4.1.4. Çıkardığı ve Yazılarını Yayınladığı Gazeteler

Filibeli Ahmed Hilmi eserlerinin yanı sıra pek çok gazetede yazmış ve kendisi de pek çok gazete çıkarmıştır. Kendisinin çıkardığı gazeteler şunlardır:

1- Çaylak: Mısır’da çıktığı söylenen bu gazete Ahmed Hilmi’nin ilk gazetesidir. Mizahi bir içeriğe sahiptir. Bu gazeteyle ilgili belge bulunmamaktadır.¹⁰⁷

¹⁰⁴ Mehmet Zeki Ekici, *II. Meşrutiyet Devri Fikir Adamı Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, Hayatı ve Eserleri*, (Basılmamış Doktora Tezi, 1997, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), s. 38

¹⁰⁵ Mihr-i Din Arusi (Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi), *İki Gavs-ı Enam Abdülkadir Geylani ve Abdüsselam El-Esmer*, Yayına Hazırlayan: Arzu Meral, Revak Kitabevi, İstanbul: 2012, s. 3

¹⁰⁶ Uçar, *Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi’de Türklük Tasavvuru*, s. 29

¹⁰⁷ Age, s. 30

2- İttihad-ı İslam: Çaylak gazetesi ile ilgili belgeler bulunmadığından, bazı eserler düşünürün ilk gazetesi olarak bu gazeteyi ele alırlar. Haftalık olarak on sekiz sayı neşredilen bu gazetede yazıların büyük çoğunluğu Ahmed Hilmi'ye aittir.¹⁰⁸

3- Coşkun Kalender: İttihad-ı İslam'dan sonra 15 Nisan 1909 ve 18 Ocak 1913 yılları arasında günlük ve haftalık olarak çıkan bu gazetede siyasi ve sosyal konulara ilişkin yazılar vardır.¹⁰⁹

4- Millet ile Muhasebe: 25 Ağustos-9 Eylül 1911 arasında günlük olarak çıkmıştır.

5- Hikmet: Kendisinin Hikmet adıyla yayınladığı iki gazete bulunmaktadır. 21 Nisan 1910-28 Eylül 1912 arası haftalık Hikmet, 9 Eylül 1911- 23 Aralık 1913 tarihleri arasında da günlük Hikmet yayımlanmıştır. Haftalık Hikmet gazetesi 77 sayı çıkmıştır, günlük Hikmet gazetesi 173 sayı çıkmıştır.¹¹⁰

6- Münakaşa: 28 Eylül 1911- 30 Eylül 1911 tarihleri arasında üç sayı çıkmıştır. Bu gazetede birlik, beraberlik, vatanın müdafaası gibi konular ele alınır.¹¹¹

7- Kanat: 2 Ekim-7 Ekim 1911 tarihlerinde 6 sayı olarak yayımlanmıştır.¹¹²

8- Nimet: 8 Ekim-10 Ekim tarihleri arasında 3 sayı olarak yayımlanmıştır.¹¹³

Yazılarının yer aldığı gazeteler ise şunlardır:

1- Tonguç: Günlük olarak çıkan bu gazete 36 sayı çıkmıştır. Ahmed Hilmi (Özdemir) mahlasıyla Türkçeye ilişkiye yazılar başta olmak üzere siyasi ve kültürel yazılar yazmıştır¹¹⁴.

2- Necat: 24 Temmuz- 31 Temmuz 1909'da 8 sayı çıkmıştır. Ahmed Hilmi Amak-ı Hayal romanını ilk defa bu gazetede neşretmeye başlamıştır.¹¹⁵

3- İkdam: 2-22 Ekim 1909 tarihleri arasında yayımlanan günlük gazete çeşitli yazıları bulunan Ahmed Hilmi'nin Tasavvuf-i İslami Fünun-ı Cedide ve Felsefe isimli eseri ilk defa bu gazetede yayımlanmıştır.¹¹⁶

¹⁰⁸ Filibeli Ahmed Hilmi, *Hikmet Yazıları*, Haz. Ahmet Koçak, s. 50

¹⁰⁹ Uçar, *Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'de Türklük Tasavvuru*, s. 30

¹¹⁰ Ahmed Hilmi, *Hikmet Yazıları*, s. 57-58

¹¹¹ Ahmed Hilmi, age, s.59

¹¹² Uçar, age, s. 32

¹¹³ Uçar, age, s. 32

¹¹⁴ Ahmed Hilmi, age, s. 51

¹¹⁵ Uçar, age, s. 32

¹¹⁶ Ahmed Hilmi, age, s. 54

4- Yeni Tasvir-i Efkar: 9 Kasım 1909- 11 Şubat 1911 yılları arasında neşredilen bu gazetede çeşitli yazıları bulunan Ahmed Hilmi, aynı dönemde haftalık Hikmet gazetesini de 21 Nisan 1910'da çıkarmaya başlar.

5- Sırat-ı Müstakim: 17 Mart- 30 Mart 1910 tarihlerinde çıkan gazetede 2 yazısı bulunmaktadır. Kuzey Afrika'daki İslami gelişmeler ve misyonerlik faaliyetleri hakkında bilgiler vermektedir.¹¹⁷

6- Şehbal: 15 Haziran 1910-1911 yılları arasında bu gazetede yazmıştır. Aslında gazete 14 Mart 1909'da çıkmaya başlamıştır. "Eski fikirler yeni şekiller" başlığı altında ruh ispartizma ve manevi konulara ilişkin bilgiler vermiştir.¹¹⁸ Gazetenin çok geniş bir konu ve yazar yelpazesi vardır, Abdullah Cevdet de bu gazetede yazan yazarlardan biridir.

7- Teşrih: 26 Temmuz-17 Ağustos 1912 yılları arasında yayımlanan bu gazetede siyasi ve nükteli yazılar yazmıştır.¹¹⁹

4.2) BAŞLICA ESERLERİ VE BU ESERLER HAKKINDAKİ DEĞERLENDİRMELER

Filibeli Ahmed Hilmi'nin günümüze kalan eserleri üzerinden onun düşünce dünyası hakkında önemli çıkarımlarda bulunabiliriz. Bu bölümde Filibeli'nin günümüze ulaşan önemli eserleri kısaca ele alınarak, yazarın düşünce dünyası ve dönemin şartları çerçevesinde tahlil edilecektir.

4.2.1. Senusiler ve On Üçüncü Asrın Büyük Mütefekkir-i İslamisi Seyyid Muhammed es-Senusi¹²⁰

Filibeli Ahmed Hilmi, bu eserinde Afrika'daki tarikatlardan özellikle de Senusilerden bahseder. Arusilerle Senusileri karşılaştırır. Kuzey Afrika'da tarikatların öneminden ve eğitim sistemlerinden bahseder. Ahmed Hilmi, sürgün olarak gittiği Fizan'ın durumuna da bu eserinde geniş yer verir. Bu eserdeki yazılar İkdam

¹¹⁷ Uçar, *Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'de Türklük Tasavvuru*, s. 33

¹¹⁸ Filibeli Ahmed Hilmi, *Hikmet Yazıları*, Haz. Ahmet Koçak, s. 55

¹¹⁹ Uçar, *age*, s. 33

¹²⁰ Eserin transkribe edilmiş hali için bakınız: Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Senusiler ve Sultan Abdülhamid Asr-ı Hamidi'de Alem-i İslam ve Senusiler*, Haz. İsmail Cömert, Ses Yayınları, İstanbul: 1992

gazetesinde neşredilen makalelerinden oluşur. Eserde ayrıca Kuzey Afrika'daki Emperyalist emellerden de bahseder.¹²¹ Filibeli Ahmed Hilmi bu eserinde, Senusiler ve Arusiler hakkında o denli başarılı analizlerde bulunmuştur ki çalışması günümüze kadar ilgili dönem ve tarikatlar hakkında kaynak özelliğini korumuştur. Örneğin Senusi hareketi ve kurucusu Muhammed Senusi hakkında çalışan Kadir Özköse, Filibeli Ahmed Hilmi'nin eserini çalışması için önde gelen kaynaklardan biri olarak tanımlamıştır.¹²² Bu eserin bir diğer özelliği de Filibeli Ahmed Hilmi'nin Abdülhamid'e karşı beslediği fikirleri çok açık bir şekilde ifade etmesi ve ona olan karşıtlığını bu eserinde sıkça dile getirmesidir.

4.2.2. A'mak-ı Hayal

A'mak-ı Hayal, Filibeli Ahmed Hilmi'nin masal-hikaye karışımı birtakım olayları alegorik bir üslupla anlattığı tasavvufî ve felsefî eseri olmakla birlikte, yazıldığı dönemde Osmanlı toplumunda yeni yeni görülmeye başlayan materyalist görüşe karşı kaleme alınmış tezli bir eserdir.¹²³ A'mak kelimesi çoğul bir ifadedir ve derinlikler anlamına gelmektedir.¹²⁴ Dolayısıyla bu romanın ismi "Hayalin Derinlikleri" anlamına gelmektedir. Gerçekten de adının tam manasını içerisinde barındıran bu romanda Raci adı verilen kişi Aynalı Baba ile görüşmekte ve hayalen seyahatler yapmaktadır. Tasavvufa meraklı kimselerin ilgiyle okuduğu ve okuyacağı bu eser temel olarak iki kısımdan oluşur. Birinci kısım Raci'nin Anıları, ikinci kısım ise Manisa Akıl Hastanesi başlığını taşımaktadır. Kitapta pek çok küçük küçük bölümler vardır ve her bölümde birbirinden bağımsız olaylar ele alınmaktadır.

Birinci kısmın ilk bölümünün başlığı "Aynalı Baba ile Görüşme" adını taşımaktadır. Bu kısımda Raci ve onun çevresi anlatılmaktadır. Buna göre Raci materyalist ve şüpheli bir gençtir, kendini arkadaşları ile alem yapmaya, içmeye, gezmeye tozmaya vermiş ve bu şekilde içinden gelen, vicdanından gelen sesleri bastırmıştır. Annesi dindar bir kadındır ve ona iyi bir eğitim vermiştir. Fakat Raci kuşku içinde kıvrınmaktadır. Kendisine sorular sormaktadır fakat cevaplarını

¹²¹ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Senusiler ve Onüçüncü Asrın Büyük Mütefekkir-i İslamisi Seyyid Muhammed es-Senusi*, İkdam matbaası, Kostantiniye: 1325

¹²² Kadir Özköse, *Muhammed Senusi Hayatı, Eserleri, Hareketi*, İnsan Yayınları, İstanbul: 2000, s.22

¹²³ Necat Birinci, *İslam Ansiklopedisi*, 2. Cilt, A'mak-ı Hayal Maddesi, s.555

¹²⁴ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, 24. Baskı, Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 2007, A'mak maddesi, s.30

bulamamıştır. Yeryüzü dediğimiz bu geçici barınağı derin bir üzüntüye kapılmayarak seyretmek acaba mümkün mü? Nereden geldik? Nereye gidiyoruz? Şeklinde sorular sorar ve saf bir inanç sahibinin pek güzel cevap verdiği bu soruya akıl ve fen cevap veremiyordu, şeklinde düşünür. Çok dalgındır ve kafası karmakarışıktır. Bir gün kahveye giderken mezarlığın kapısını açık görür ve hemen içeri girer. Terk edilmiş olduğunu sandığı bir kulübeye gitmek isterken kulübeden elli yaşlarında, eski püskü giyimli bir adam çıkarır. Adamla sohbet ederler ve Raci bu adamın bilge bir kimse olduğunu düşünür. Daha sonra birlikte kahve içerek sohbete devam ederler.

“Birinci Gün Yokluk Tepesi” başlığını taşıyan kısımda ise Aynalı Baba ney çalarken bir de gazel okur. Dinledikleri eşliğinde hayale dalan Raci kendini Hindistan’da Yokluk Tepesi’ne gitmekteyken bulur. Ona kılavuzluk eden bir adam “oraya canlı cenazeler çıkabilir, sen kendinde öyle bir güç duyuyor musun?” diye sorar. Raci sabırsız olduğunu söylediye de adam insanların çoğu böyledir, deneyelim bakalım, der. Nihayet Raci, Buddha Gavsama Şakyamu ile görüşür ve birlikte Yokluk Tepesi’ne doğru yolculuğa çıkarlar... Daha sonra hayalinden uyanan Raci karşısında Aynalı Baba’yı bulur.

“İkinci Gün” kısmında Raci mezarlıktan evine döner, annesi şaşkındır zira her zaman sarhoş olmaya alışkın olan Raci bu kez sarhoş değildir. Ertesi gün Aynalı Baba’ya tekrar gider ve tekrar bir hayale dalar. Kendisini Hürmüz ve Ehrimen’in savaşında Hürmüz’ün, yani aydınlığın ve iyiliğin tarafında bulur. Böyle böyle günler geçer ve her bölümde farklı bir hayale dalar.

Dördüncü bölümde anlatılan hikayede Filibeli şu ifadeyi kullanır: “Meğer herkesin düşüncesine aykırı birtakım yeni düşünceler yaymağa kalkıştığı için hükümetin zorlayıcı kuvveti ile susturulmuş “Tantan” adlı ünlü alim üniversiteye gelip benim orada bulunuşumdan yararlanarak itirazlarını söylemeye cesaret etmişmiş.” Buradan hareketle Filibeli’nin Tantan isimli alimi kendisine benzettiğini ve hükümet tarafından susturulmasını da kendi susturuluşuna benzettiğini düşünebiliriz. Ayrıca kendisinin, toplumun yeni yorumlamalara ihtiyacı var yaklaşımı ve zamanın her şeyi eskittiği bu yüzden zamanla her şeyin değişebileceği, yine hikayedeki şu konuşmada görülmektedir:

“Ey Tonton! Ben size her konuda karşı çıkıyor değilim lakin siz ilerlemeye düşmansınız. Araştırmalarda bulunmuyorsunuz. Öğrendiklerinizi bizimle paylaşmıyorsunuz. Mesela Beyaz İfrit’in yanındaki şeytanlara Mor diyorsunuz.”

“Öyle denilmiştir.”

“Evet ama, hatadır. Zira binlerce yıl Beyaz İfrit’in karşısında oturan şeytanların rengi mor olsa bile onun nurunun etkisiyle açılarak maviye dönüşmesi gerekmez mi? Ey Tonton! İnsaf et!”¹²⁵

Beşinci bölümde Aynalı Baba şu ifadeyi kullanır: “Maya tek olduktan sonra pire de bir, fil de bir, onun için arifler Anka gibi sonsuz alanda boşuna kanat açmazlar. Boş şey bu ney! Bu vicdanları parçalayan büyüklük bu sonsuz deniz Yüce Yaratıcı’nın noktasının küçük bir parçasını bile dolduramaz!”¹²⁶ Buradan hareketle Tanrının yarattığı her şeyin bir olduğu sonucuna varabiliriz. Zira yaratıcımız tektir. Yaratıcının büyüklüğü ise eserin bu kısmında yinelenmiştir.

Dokuzuncu bölüm ise “Büyüklerin Toplanma Yeri” adını taşımaktadır. Bu bölümde de Raci hayale dalmıştır. Bir toplantı yapılmakta ve “Mutluluk nedir?” sorusunun cevabı aranmaktadır. Hz. İbrahim’den Musa’ya, Eflatun’dan Aristo’ya herkes bu soruya cevap verir. Fakat en güzel cevabı toplantı başkanı vermiştir. Onun cevabı şu şekildedir: “Ey Beşeriyet! Mutluluk, hayatı olduğu gibi kabul etmek ağır yüklerine katlanmak ve bunların düzeltilmesine çalışmaktır.” Bu toplantının başkanı tahmin edildiği üzere Hz. Muhammed’den başkası değildir. Raci uyandığında yanında Aynalı Baba’yı bulamaz, yanında bir not vardır, notta “Hoşça kal! Gün gelir ki yine görüşürüz.” yazılıdır. Raci uzun süre ağlar. İşte bu kısım birinci bölümün sonudur.

İkinci bölüm “İkinci Kitap Manisa Akıl Hastanesi” ismini taşımaktadır. Bu kısımda Raci arkadaşı ile mektuplaşır. Deliler arasındadır ve onlarla iletişim kurmaktadır. Artık iyice olgunlaşmıştır. Raci bu kısımda Akıl hastanesinde yaşadıklarını aktarır. Aynalı Baba da buraya düşer fakat bir müddet sonra ölür, kişisel eşyalarını ise Raci’ye bırakmıştır. Raci kendisine kalan kişisel eşyalardan Aynalı Baba’nın cep defterini okur ve bu bilgilerden bazılarını paylaşmak için yazar. Kitabın bundan sonraki sayfaları Aynalı Baba’nın defterindeki ifadelerin aynen yazılmış halidir.

¹²⁵ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *A’mak-ı Hayal*, Yayına Hazırlayan Osman Gündüz, 3. Baskı, Ankara: Akçağ Yayınları, 2011, s.82

¹²⁶ Filibeli, *A’mak-ı Hayal*, s.91

“Mutluluk”, “Bir Kahve Alemi”, “Gençlik İksiri” başlıklarını taşıyan bu üç bölüm Aynalı Baba’nın yazdıklarıdır. Kitap böylece sona erer.

Şehbenderzade Ahmed Hilmi’nin bu kitabını dikkate değer yapan çok şey vardır. Öncelikle içerdiği felsefi ifadeler kesinlikle Ahmed Hilmi’nin felsefe kudretinin büyüklüğünü ortaya koymaktadır. Tasavvufi konuları da bu esere serpiştirmiş, felsefe ve tasavvufu bir arada kullanmasının güzelliği okuyucuyu etkilemeyi başarmıştır. Materyalizme ve pozitivistliğe karşı olduğunu bildiğimiz Ahmed Hilmi, bu eserinde de materyalizme ve pozitivistliğe karşı çıkmıştır. Eserin en önemli teknik özelliğinin birinci şahıs ağzından kaleme alınmış olması olduğunu söyleyebiliriz.¹²⁷ Eser bir roman olmakla beraber diğer edebi türlere de benzemekte ve diğer edebi türleri de içermektedir. Örneğin, eser hikaye ve masala da benzer, şiir ve gazel de içerir. Belki de eserin okuyucunun ilgisini canlı tutması, sahip olduğu bu renklilikten dolayıdır.

Ayrıca bu felsefi roman birbirinden farklı pek çok şeyi içinde barındırmaktadır. Bunları sırasıyla sayacak olur isek şu liste karşımıza çıkar: “Buddha Gavsama Şakyamuni, Peri, Cadı, Zerdüş, Hürmüz, Ehrimen, Brahma, Cin, Şeytan, İfrit, Anka Kuşu, Kaf Dağı, Ejderha, Hz. İbrahim, Hz. Musa, Hz. Adem, Konfüçyüs, Eflatun, Aristo, Hz. İsa, Lokman Hekim, Hızır, Hz. Muhammed. Bu liste gerçekten çok renkli bir karışımdır. Okuyucu her bölümde farklı bir şey, farklı bir kavram ya da kişi bulduğundan ilgiyle okumaya devam etmektedir. Görüldüğü gibi eserde Doğu masallarına ve Doğu felsefesine ilişkin kavramlar var iken, ayrıca Batı filozofları da bulunmaktadır. Roman, masal türüne ilişkin kahramanların da kullanılmasıyla adeta bir sentez ürünü haline dönüşmüştür. Roman masal unsurlarının da kullanılması yönünden yeni bir deneme olarak kabul edilebilir.¹²⁸

4.2.3. Öksüz Turgut¹²⁹

Filibeli Ahmed Hilmi’nin 1326 yılında yazdığı bu eser uzun bir çocuk romanıdır. Eser Ahmed Hilmi tarafından Sultan Mehmed Reşad Han’a ithaf edilmiştir.

¹²⁷Necat Birinci, *İslam Ansiklopedisi*, 2. Cilt, A’mak-ı Hayal Maddesi, s. 556

¹²⁸ Necat Birinci, *İslam Ansiklopedisi*, 2. Cilt, A’mak-ı Hayal Maddesi, s.556

¹²⁹ Eserin transkribe edilmiş hali için bakınız: “Filibeli Ahmed Hilmi, *Yıldırım Bayezid Niğbolu Kalesi*, Mavi Lale Yayınları, İstanbul:2010” ve “Filibeli Ahmed Hilmi, *Zorlu Süvari*, Yayına Hazırlayan: Serkan Özburun, Kaknüs Yayınları, İstanbul: 2001”

Arık, bu romanı “Osmanlı Sultanı’na ithaf edilen tek Türk Romanı” olarak niteler.¹³⁰ Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi bu eserinden elde edilecek olan geliri Bursa Yetimler Mektebi’ndeki öğrencilere bağışlamıştır.

Eserin konusu Niğbolu Savaşı’dır. Eserdeki kahramanlardan Deli Mustafa yirmili yaşlarından bu yana birlik kumandanlığı icra eden biridir. Mustafa’nın özelliklerini “imanı ve itikadı sağlam, dindar, dürüst, temiz yürekli, erken kalkan, kalkar kalkmaz ilk işi dine devlete, vatana millete dua etmek olan” şeklinde betimleyen Ahmed Hilmi hikayesine bu tasvirle başlar. Birgün Mustafa bir mektup alır. Mustafa Ağa’nın silah arkadaşının oğlu olan öksüz ve yetim Turgut’u dedesi Mustafa Ağa’ya evlatlık olarak vermek istemektedir. Mustafa Ağa bunu sevinçle kabul eder.

Birgün Padişah Beyazıd’ın geldiği bir zaman Turgut askeri yeteneklerini gösterir ve padişaha hitaben ellerini öpmek istediğini söyler. Padişahın izni üzerine yaklaşıp elini öperken “Din, millet, devlet ve senin yolunda ölmek isterim” der. Bunun üzerine Turgut Doğan Bey’in yanına Niğbolu Kalesi’ne gönderilir. Ahmed Hilmi romanına Niğbolu Zaferi’ni anlatarak devam eder. Bu zaferi anlatırken de Türklerin yiğitliklerinden, doğruluk ve dürüstlüklerinden sıkça bahseder.¹³¹

Osman Gündüz, Meşrutiyet Dönemi romanlarında Romantik akımla beslenen tarihi romanların geniş bir yer tuttuğunu belirtir ve Öksüz Turgut romanını bu romanlara örnek verir. Bu eserlerin büyük bir bölümü geleneksel anlatım formu içinde ve Türkçü bir dikkatle kaleme alınmıştır, diye de ekler.¹³²

4.2.4. Tarih-i İslam¹³³

Filibeli Ahmed Hilmi’nin 1911 (1326-1327) yılında yazdığı “Tarih-i İslam” adlı bu iki ciltlik eseri muhtevası bakımından pek çok farklı başlığı bir arada toplayan ve yazarın en kapsamlı çalışması diyebileceğimiz bir eserdir. Eserin asıl yazılış maksadı, yazarın en doğru bilgiyi sunabileceği bir İslam tarihi vücuda getirmek ise de; yazar felsefi, fıkıhi ve içtimai birçok görüşüne de bu eserinde yer vermiştir.

¹³⁰Şahmurat Arık, *Şehbenderzâde’nin Hayatına Dair Yeni Bilgiler ve Osmanlı Sultanına İthaf Edilen Tek Türk Romanı*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 11, sayı 1, 2008, s. 94

¹³¹ Filibeli Ahmed Hilmi, *Öksüz Turgut*, Hikmet Matbaası, Kostantiniye: 1326

¹³² Osman Gündüz, *Meşrutiyet Romanında Yapı ve Tema*, MEB, İstanbul: 1997, Cilt 1, s. 42

¹³³ Eserin sadeleştirilmiş hali için bkz. Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *İslam Tarihi*, Sadeleştiren: Hüseyin Rahmi Yananlı, Huzur Yayınevi, İstanbul: 2011

Yazarın bu eseri Dozy'nin Tarih-i İslamiyet isimli eserine bir reddiye olarak yazdığı genel bir görüştür. Yazar bu eseri neden yazmak ihtiyacında bulunduğunu kendi cümleleriyle eserinin “Kari-i Kiramla Hasbihal” kısmında dile getirmiştir. Sözü edilen bölümde, bizde tarih her milletten ziyade yazıldığından fakat bunların çoğunda tahlil ve tenkitten eser olmayıp dinlenip işitilen olayların yazıldığı ve her kitabın birbirinin neredeyse aynı olduğundan ve şahsi müşahedeler üzerine dayanılarak yazılan eserlere de hayallerin ve yalanların karıştığından bahsetmiştir.

Bunlara ek olarak, milli hazinelerimizin varlığından habersiz kalacak kadar cehalet gösterdiğimizden dolayı Avrupa alimlerinin bizim yeterince incelemediğimiz ve araştırmadığımız İslamiyet'i bile kendi usullerince incelediklerini ve bunu yaparken de Musevilik ve Hıristiyanlığa tatbik ettikleri usulü uygulayarak bu şekilde külliyetli eserler meydana getirdiklerini ve bu eserlerden birinin de Dozy'nin yazdığı Doktor Abdullah Cevdet'in Türkçe 'ye tercüme ettiği “Tarih-i İslamiyet” olduğunu söylemiştir.

Bu esere birçok reddiyeler de yazıldığından bahseden yazar bu eserlerin çok değişik şekillerde ve çok sayıda bulunması dolayısıyla bu eserlere birer reddiye yazılmasını uygun bulmamış, bu eserlerdeki tahrif ve tağyir edilen olaylar hakiki hallerine döndürülse Dozy'nin eseri de dahil olmak üzere İslamiyet hakkında yazılan diğer tüm yanlış eserlerin reddedilmiş olacağını söylemiştir.

Yukarıda geçen bu ifadeden anlaşıldığı üzere bu eser sadece Dozy'nin eserine cevap vermeyi amaçlamaz, eserin asıl amacı İslam tarihinin en gerçek ve en anlaşılır halini insanlığa sunmak ve bu yolla bütün yanlış bilgiler barındıran eserlerin reddini gerçekleştirmektir. Filibeli, Dozy'nin bu eserinin reddi için komisyon kurulduğunu ve arkadaşlarının kendisini bu komisyona başkan seçtiklerini ifade eder. Komisyonun ismi “Tarih-i İslam Encümeni”dir. Fakat bu komisyon amacına ulaşamaz, bunun üzerine Filibeli Ahmed Hilmi bu eser yazmaya karar verir ve bunu şu sözleriyle ifade eder:

*“Muhterem refikalarımın muavenet ve iktidarından mahrum kalmak sebebiyle bir müddet tereddüt ettikten sonra icbar-ı vicdanıma mukavemet edemeyerek şu eseri tahrir başladım.”*¹³⁴

¹³⁴ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslam*, Darüşşafaka Kütüphanesi Sahibi Hüseyin Hüsnü, Kostantiniyye, Hikmet Matbaası 1326-1327, s. 8

Filibeli Ahmed Hilmi'nin İslam Tarihi'ni yazarken en temel gayesi ve davası İslam dininin mani-i terakki olmadığını, “*din-i İslam'da akl u fen haricinde bir şey bulunmadığını*”¹³⁵ ispatlamaktır. Bunu yaparken de döneminin Batılı bilimsel standartlarına uyararak, Dozy ve diğer oryantalistleri kendi metodolojileri içerisinde mahkûm etmektedir¹³⁶. Filibeli Ahmed Hilmi'ye göre İslam dinine atfedilen fenne aykırı hurafeler ve kaideler, İslam'ın özüne ait değildir. Bunlar daha sonradan İslam kültürüne dâhil olarak ve İslam'ın yanlış anlaşılmasına sebep olmuşlardır. Bu amaçla Filibeli Ahmed Hilmi, İslam'ın özünü gösterecek bir eser kaleme alarak davasına ulaşacaktır. Filibeli Ahmed Hilmi bu yöntemi şu sözlerle izah etmektedir:

*“Bundan sonra Tarih-i İslam'ı, olduğu gibi, yani her türlü zevaid ve tezyinattan ari olarak yazacağız. Bizim fikrimize göre İslam'ın ulviyeti bir din-i tabii ve hurafat ve esatirden ari oluşundadır. Güzel bir vücudun, giran-baha ve musanna' elbiselerle güzelliği artmaz, bilakis setr edilmiş olur. İslam nazarı tetkike ne derece üryan konulursa güzelliği o derece artar.”*¹³⁷

4.2.5. Aşk-ı Bala

Hikmet gazetesinde tefrika edilen bu tasavvufi eser bir temaşa yani oyundur. Şeyh Hüsnü takma ismiyle gazetenin 47.sayısında başlamış ve 77.sayısına kadar muhtelif sayılarda yayımlanmaya devam etmiştir. Toplam 10 sayıda yayımlanan bu eserin yarım kaldığı, 77. sayıda bölüm sonunda mabadi var ifadesi olmasına rağmen sözü edilen bu 77.sayının gazetenin son sayısı olmasından anlaşılmaktadır.

Eser Antakya dükü Reymond'un kızı Margrit ve nişanlısı kont Roje arasında Suriye'de geçer. Margrit bir meczubun sesini duyar ve yanına çağırmak ister, yanına gelen meczubun yanında küçük bir çocuk vardır. Meczubun yüzü kapalıdır. Margrit meczubun yüzünü görmek ister. Çocuk ise yüzünü kimseye göstermediğini her kim görür ise meczup olacağını söyler. Margrit ısrar eder ve adamın yüzünü görür, kendinden geçer. Bu durum öncelikle sihir sanılır. Daha sonra yanlarında bulunan bir rahibe bunun bir cezbe hali olduğunu şu şekilde ifade eder: “Yani meczup daima zat-ı Allah'la meşgul olduğundan, madam onun gözlerinden intişar eden şu'leye tesadüf

¹³⁵ Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslam*, s. 101

¹³⁶ Kara, *Din ile Modernleşme*, s. 109

¹³⁷ Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslam*, s. 109

ettiği gibi, pervane şem'a nasıl atılırsa, murg-ı ruhu o hale öylece atılmıştır.”¹³⁸ Bunu duyan dük karşılarında bulunan zaviyenin şeyhini yanına çağırır. Şeyh Margrit'i meczuba götürür, meczup Margrit'e bakar ve Margrit kendine gelir. Fakat keşke aklım başıma gelmeseydi der. Artık çok değişmiştir. Kalan kısım şeyh meczup ve Margrit arasında geçen konuşmalardır. Filibeli Ahmed Hilmi tüm bu şeyh meczup ve Margrit arasında geçen konuşmaları şiir şeklinde yazmıştır. Eser burada sona erer. Eserin yarım kaldığı bir bitişi olmamasından da bellidir.

4.2.6. Huzur-ı Akl ü Fende Maddiyun Meslek-i Dalaleti

Filibeli Ahmed Hilmi 1332 hicri bu eserinde Celal Nuri Bey'in Tarih-i İstikbal isimli eserinin birinci cildini teşkil eden “mesail-i Fikriyye”yi eleştirir. Eserin girişinde “Barika-i hakikat, müsademe-i efkardan çıkar.”¹³⁹ İfadesini kullanan Ahmed Hilmi fikirlerin çarpışmasının, fikirlere karşılık fikirler üretmenin ve bir tartışma ortamı yaratmanın önemini vurgular. Celal Nuri Bey'in eserinde üslubunun dogmatik olduğunu belirten Ahmed Hilmi, bu eserin Büchner, Ernest Haeckel, Moleschott ve Lange gibi maddiyyunun yani materyalistlerin üslubunu akıllara getirdiğini belirtir.¹⁴⁰ Ayrıca Büchner'in Madde ve Kuvvet isimli eserini de eleştirir. Eserin temel amacı materyalizme karşı çıkmaktır.

4.2.7. Allah'ı İnkâr Mümkün mü?

Düşünürün 1327 yılında yazdığı bu eser konusunu felsefeden alan en kapsamlı eseridir. Kitap konusunda fakir bir millet olduğumuz için felsefi konularda yazılmış kitabımız yok gibidir diyen düşünür, bu eserini yazmaktaki amacını şöyle dile getirir:

“Bu eseri öyle bir tarzda yazdım ve konularını öyle tasnif ettim ki, üç amaca birden yardımım olsun! Eser esas itibarıyla “Vacib’ül Vücut-u Namütenahiyyi” yani Allah'ı ispat gayesiyle yazılmıştır. Sonra da felsefeye başlangıç görevi yapabilir. Bundan başka materyalizme ve ateizme kapılanların göstermek istedikleri delil ve sebeplerin ilimi ve felsefi kıymet ve niteliğini açık bir surette muhakeme ve eleştiri imkanını verir. Mevcut ilimdeki son görüşleri ve bunlardan doğru olarak çıkacak

¹³⁸ Filibeli Ahmed Hilmi, *Aşk-ı Bala*, Hikmet Gazetesi, sayı 51, 5 Rebiülevvel 1329, s. 6

¹³⁹ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Huzur-ı Akl ü Fende Maddiyun Meslek-i Dalaleti*, yayına hazırlayan Erdoğan Erbay, Ali Utku, Çizgi Kitabevi, Konya: 2012, s. 33

¹⁴⁰ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Allah'ı İnkâr Mümkün mü?*, hazırlayan Necip Taylan, Çağrı Yayınları, İstanbul: 2001, s. 35

sonuçlar ile işe gelmemesinden ötürü haksız olarak çıkarılan sonuçları “sırf ilim ve hakikat adına ve medeni dünyanın en büyük alimlerinin görüşleri doğrultusunda” meydana koyar. Konularımızı ilgilendiren birçok felsefi meseleler de eleştiri terazisine konulduğundan, eser kısmen felsefe tarihi görevini de yerine getirebilecektir.”¹⁴¹

Filibeli Ahmed Hilmi bu kitap ile, antik Yunan filozoflarından İslam alimlerine, mutasavvıflardan aydınlanma dönemi düşünürlerine ruh ve beden ilişkisi ve yaratıcı mefhumu üzerine fikir beyan etmiş çok sayıda kişinin görüşlerini ele almıştır. Filibeli Ahmed Hilmi'nin bu eseri zengin mahiyeti ile düşünce tarihi çalışmalarında uzun yıllar öncül kaynak olarak hizmet etmiştir.

4.3. FİLİBELİ AHMED HİLMİ'NİN GÖRÜŞLERİ

4.3.1. Dini Görüşleri

Filibeli Ahmed Hilmi din kavramı, bu kavramın ne anlama geldiği ve dinin ne olduğu konusunda görüşlerini eserlerinde sıkça dile getirmektedir. Ona göre, din mabudu his ve fehimden ibarettir.¹⁴² Dinlerden bir dini tarif etmenin nisbeten kolay olduğunu, zor olanın ise “din fikri”ni tarif etmek olduğunu düşünmektedir.¹⁴³ Din fikrinde üç esas bulunduğunu söyleyen Ahmed Hilmi bunları şu şekilde sıralamaktadır:

- 1) *Mâ-fevkimizde bize tabi olmaktan ganî bir kudretin itiraf-ı vücudu,*
- 2) *Bu kudretin mahkum ve tabii bulunulduğunu his,*
- 3) *Bu kudretle insan arasında münasebet (abdiyyet, mabudiyyet veya vahdet).¹⁴⁴*

Dinin umumi bir keyfiyet olduğunu belirten Ahmed Hilmi din hissini ise hiçbir zaman umumileşmediğini belirtir. Bunu güzel sanatlara olan yetenek gibi görerek nasıl ki bu yeteneklere herkes sahip olamıyorsa din hissine de herkes sahip olamayabilir demektedir. Bu sözlerini iki adam üzerinden örnekleyen düşünür, bu adamlardan birinin mensup olduğu dinin zahiri ibadetlerini harfiyyen yerine getirdiğini fakat vicdanına ait duygularında bir değişme ve heyecan olmadığı şekilde ibadet ettiğini belirterek bu

¹⁴¹ Ahmed Hilmi, *Allah'ı İnkâr Mümkin mü?*, s. 18

¹⁴² Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslam*, s.26

¹⁴³ Age, s. 24

¹⁴⁴ Age, s. 25

adama dinsiz denemeyeceğini fakat kendisinde dini hissin olmadığını ve gelişmediğinin söylenebileceğini ifade eder.¹⁴⁵ Örnekte geçen diğer adam ise birçok vesileyle yaratıcıyı hatırlar, her güzel manzara ve güzelliklerin çıkış yeri olan var ediciyi hatırlatır, bununla beraber vicdanında tatlı bir heyecan ve tarif edilmesi müşkül bir zevk hisseder. Yazara göre bu adam dini his sahibidir. Buna İslam dinine inanmış olmayan Avrupalı büyük mütefekkirleri örnek gösterir ve isbat mesleğinin (pozitivist felsefenin) piri olan Auguste Comte'un esrarengiz bir din çeşidi, garip bir tarikat meydana getirdiğinden bahsederek bu ifrattan onda dini his var olduğunun çıkarılabileceğini söyler.¹⁴⁶

Dindar olmak ile dini hisse sahip olmak arasında farkı şu sözleriyle belirtir:

*“Bilakis pek mütedeyyin bazı adamlar olur ki, bir mabede girerken, ibadati icra eylerken hiçbir şey hissetmezler. Bir Frenk’i bile garîk-i teessürât ve ezvâk eden camilerimize kırk sene devam edip de hiçbir heyecan hissetmeyen adamlar da vardır.”*¹⁴⁷

İnsan idrakinden din fikrinin çıkarılmasının mümkün olmadığını belirten düşünür, yeni doğmuş bir çocuğa hiç din fikri telkin edilmese bile tabii gelişime sonucunda ilk aracağı hususlardan birinin de din olacağını söyler.¹⁴⁸ “*Ceset için hava ne ise ruh için din odur.*”¹⁴⁹ İfadesini kullanarak dinin bu derece önemli ve lüzumlu ve hatta din fikrinin ise herkeste mevcut olduğunu belirten düşünüre göre dinsizlik ise belirli birtakım istenmeyen sonuçlara neden olur. Bu sonuçları belli başlı üç bölüme ayıran yazara göre bunlar:

*“Birincisi: Ziya-ı fikr-i ahlak,
İkincisi: Ziya-ı fikr-i cemiyet ve hürriyet,
Üçüncüsü: Ziya-ı saadettir.”*¹⁵⁰

Ahlak ile din arasında bir bağlantı olduğunu düşünen yazara göre, ahlaklı dinsizlerin hayatları tetkik edilecek olur ise, çocukluklarında dindar akraba yahut dindar mürebbilerin ve yahut da dindar bir muhitin tesirinde kalarak ahlaktan hisse almış

¹⁴⁵ Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslam*, s. 26-27

¹⁴⁶ Age, s. 27

¹⁴⁷ Age, s. 27-28

¹⁴⁸ Age, s. 30-31

¹⁴⁹ Age, s. 30

¹⁵⁰ Age, s. 38

olduklarının görüleceği açıktır.¹⁵¹ Ona göre, bir dinsizin ahlak sahibi olması şaşılacak bir şey, olmaması ise tabii bir neticedir.¹⁵² Bahsettiği “dinsiz” ifadesinin aslında ne manaya geldiğini de

*“Şu satırlarda “dinsiz” sözü ile ifade ettiğimiz eşhas, hiss-i diniden mütecerrid fikr-i ilahiyi münkir olanlar demek olup eşkal-i diniye nazar-ı itinaya alınmamıştır. Zira bir din ne derece batıl olursa olsun yine behmeyet-i beşeriyeye mani olacak desatiri havidir.”*¹⁵³ Şeklinde ifade eder.

Dinin eskilerden kaldığı, yüzyıllar evvelinde zuhur ettiği ve bu yüzden de eski olduğuna karşı ise bir misal ile cevap veren düşünür, her fikrin ve kişinin din ya da peygamberin kendi dönemine göre değerlendirilmesi gerekliliği üzerinde durur ve dönemsel farklılıkların her zaman ya da her kişide bulunabileceğini söyler. Onun şu ifadeleri bu söylediklerimizi açık bir şekilde ifade eder:

“Aristo, şimdi dünyada bulunsa da bir iş arasa, mesela bir şimendifer kumpanyasına müracaat etse, adi bir makinistliği bile kendisine vermeyecekleri meydanda... Hele giydiği elbise sebebiyle medeni çocukların onun arkasından koşacağı da muhakkak... Halbuki Aristo'nun zamanımıza nisbetle inkar edilemeyen şu nevâkısı, onun bazı şuubat-ı maarıfte hala bi-nazîr bir üstat bulunmasına mani olabilir mi? Birkaç bin sene akdem mantığı ve hala kazaya bahsini artık bir zerre ilave edilemeyecek derecelerde tekamül ettiren Aristo meydanda dururken bugünkü şimendiferlerden kıyas ile Aristo'nun bugünkü mantıkçıların kâbına varamadığı iddiası muhakkak mıdır? Elbette değil.

*İşte diyanet ve nübüvvet de böyledir. Hayvan postu iktisâ' eden bir nebi-i zişânın şimendiferi bilmeyişi maarıf-i ilahi ile müzeyyen ve hele vahiy ve ilham ile mübeccel olmasına mani tutulamaz.”*¹⁵⁴

Düşünür İslam'ın modernize edilmesi konusunda birtakım düşüncelere sahiptir. Ona göre yeni içtihatlar yapılmalı, zamanın gerekliliklerine uygun yeniliklere açık olunmalı, dini esaslar zorlaştırılmamalı; din, bilim ve felsefeye karşı olmamalıdır. Fakat düşünür burada kendisine açıklama getirir. Celal Nuri (İleri) Bey'in Tarih-i İstikbal adlı eserinin birinci cildinde *“İslamiyet, fen ve bilim, medeniyet ve ilerleme kavramları gibi durmak kabul etmez bir kavramdır. İslamiyet, kesinlikle karar bulmuş, son sözünü*

¹⁵¹ Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslam*, s. 39

¹⁵² Age, s. 42

¹⁵³ Age, s. 46

¹⁵⁴ Age, s. 57

söylemiş, artık yapacağı kalmamış bir din değildir.” ifadesinin geçtiğini belirten Ahmed Hilmi bunun doğru olmadığını, her dinde değişmez esaslar bulunduğunu kendi sözleriyle şu şekilde ifade eder:

“İslamiyet diğer dinler gibi kutsal bir ilke ve esasa malik midir, değil midir? Eğer değil ise, İslamiyet adında bir din bulunduğunu iddia etmek pek beyhude bir külfettir. Acaba: “İslam son sözünü söylemiş bir din değildir.” Cümlesi ne manaya geliyor? Herkes bir dine, hiç olmazsa iman itibarıyla, son söze ulaşmak için bağlanır. Örneğin İslami esaslar olarak “Allah birdir.” Cümlesini ele alalım. Acaba bu İslam’ın son sözü değil midir? Acaba bir buçuktur, sekizdir, sayısızdır gibi tekâmüller mi bekleyeceğiz?”

Hiç şüphe yok ki, ayrıntılarda İslam dini tekâmüllere tabidir....

... Bu yüzden demek zorundayız ki İslamiyet, esasları itibarıyla son sözünü söylemiştir ve hatta bunun için müspet bir dindir.”¹⁵⁵

Onun tüm bu sözlerinden içtihatların yapılmasının ne şekilde sınırlandırılması gerektiği anlaşılmaktadır. Ona göre dinde yenilikler, yeni anlayışlar vücuda getirilebilir, fakat dinin esaslarına hiçbir surette dokunulmamalı, ayrıntılarda, anlayışlarda değişiklikler ancak bu şekilde gerçekleştirilmelidir. İslamiyet’in esasları itibarıyla bilim ve sanatın düşmanı değil, destekçisi ve teşvikçisi olduğunu belirterek diğer dinlerde görülen koyu taassubun İslamiyet’te görülmediğini ifade eder.¹⁵⁶

İslam’ın ana esaslarında değişiklik ve yenilik yapılamayacağını verdiği örneklerle de pekiştirmek isteyen düşünür:

“Örneğin bir adamın kangren olmuş bir parmağı kesilebilir. Lakin hastalanmış olan kalbi veya beyni kesilip atılamaz. Demek ki itrah olunamaz. Lakin ıslah olunur. İslam’a hizmet edecekler bu suretle hareket etmelidir. Bu suretle harekette gelişim, ilerleme ve alışma ilkelerine uyulmuş ve hastalıkla tedavi arasında denge bulunmuş olur.”¹⁵⁷

ifadelerini kullanıyor. Onun bu ifadeleri kendisine yöneltilen fazla modern olmak, fazla yenilikçi olmak eleştirilerine adeta bir yanıt niteliği taşımaktadır. Kendisini bu sözleriyle açıklayarak yenilik, değişim, içtihat yapılması gerekliliği konularına açıklık getirmiştir.

¹⁵⁵ Filibeli Ahmed Hilmi, *Huzur-ı Akl ü Fende*, s. 184-185

¹⁵⁶ A.g.e. s. 191

¹⁵⁷ A.g.e. s. 197

Filibeli Ahmed Hilmi Avrupalı yazarların dinleri tasnif ediş yollarına da eleştiri getirmiştir. Başta Hegel olmak üzere Batılı düşünürler, dinleri doğal ve doğal olmayan olarak öncelikli iki gruba ayırmışlardır. Hegel doğal olmayan dinleri de kendi içinde ruhani şahsiyet üzerine kurulu dinler ve mutlak din Hristiyanlık olarak ikiye ayırmıştır. Hegel bu tasnifinde ruhani şahsiyet üzerine kurulu dinler olarak Museviliği, Eski Yunan ve Roma inançlarını aynı kategoride değerlendirmiştir. Bu yaklaşımından ötürü Filibeli Ahmed Hilmi, Hegel'in din tasnifini tamamen akıl dışı kabul etmiştir. Zira Hegel hem Allah'ın birliği üzerine kurulmuş olan Museviliği Yunan ve Roma mitolojisi ile aynı mertebe değerlendirmiş hem de üç büyük semavi dinden biri olan İslam'dan bahsetmemiştir.¹⁵⁸ Filibeli Ahmed Hilmi'ye göre dinleri tabi ve tabi olmayan olarak ikiye ayırmakta sakıncalıdır. Çünkü bu tarz bir ayırım hiçbir objektif kriterle dayanmamaktır. Filibeli Ahmed Hilmi'ye dinler manevi değerlerine göre ayrılmalıdırlar ve buna göre insanlık için ahlak ve hikmet bakımından en faydalı ayırımın hak ve batıl ayırımıdır. Filibeli Ahmed Hilmi, hak dinleri olarak gördüğü Musevilik, Hristiyanlık ve İslam arasında ise İslamiyet'i Museviliğin ve Hristiyanlığın özünü içine alan bir sentez olarak yorumlamaktadır. Filibeli Ahmed Hilmi'ye göre Musevilik maddiyata yoğunlaşarak ruhaniyeti, Hristiyanlık ise ruhaniyete yoğunlaşarak maddiyatı ihmal etmiştir. Bu noktada İslamiyet tevhid fikriyle öne çıkmış ve iki fikre de bir had getirmiştir¹⁵⁹.

4.3.2. Tasavvuf ve Tarikatlar Hakkındaki Görüşleri

Bilindiği gibi Filibeli Ahmed Hilmi eserlerinde tasavvufa geniş bir yer vermiş ve Vahdet-i Vücut felsefesini benimsediğini bu eserleri aracılığıyla göstermiştir. Bu bölümde Filibeli Ahmed Hilmi'nin tasavvuf hakkındaki görüşlerine yer verilecek ve tasavvufi konuları işlediği eserleri tanıtılacaktır.

Filibeli Ahmed Hilmi tasavvufun ne anlama geldiğini sorgulayarak bir sonuca varır. Birtakım tetkikçilerin bu kelimenin Yunanca ilim ve irfan anlamına gelen “sofos” kelimesinden ibaret olduğunu belirten yazar, diğerlerinin ise sofilerin giydiği “sof” yani yün kumaş anlamında kullandığını söylemiştir. Ona göre bu son şekil yani “sof”

¹⁵⁸ Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslam*, s. 49-50

¹⁵⁹ Age, s. 302-303

kelimesinden gelmesi daha uygundur.¹⁶⁰ Yazara göre tasavvuf binlerce senelik edvar-ı diniyenin zübde-i tekamülâtını fikr-i diniyenin bilcümle tezahürat ve safahatını havi bir meslek-i kavim hükmündedir.¹⁶¹

Tasavvufun nereden ve nasıl geldiği de yazar için önemlidir. Zira Avrupalı tetkikçilerin tasavvufun nerden geldiği hakkındaki fikirleri ona göre doğru değildir ve hatalıdır. Yazara göre tasavvuf, bazı Avrupalıların zannettiği gibi Ebu'l Hayr Horasani ile başlamış ve İranlıların kabul-i islam etmesi üzerine Zerdüştilerin ve Hindilerin felsefesinden alınmış bir şey değildir.¹⁶² Yazarın iddiasına göre Tasavvuf-i İslami İslamiyet haricinden efkar-ı istiare etmemiştir.¹⁶³ Yazar Tasavvufta esas olan Vahdet-i Vücut fikrinin İslam dininde mevcut olup olmadığı, değilse nereden geldiğinin Avrupalı tetkikçileri uğraştırdığından bahseder.¹⁶⁴ İslam tarikatları hakkında yazılan hemen hemen her esere göre tasavvuf dışarıdan gelmiştir, lakin bu bilgi yazara göre doğru değildir.¹⁶⁵ İslamiyet'ten evvel tasavvufun muhteviyatının bulunduğunu belirten yazar tasavvufun Kur'andan ve ehadisten mehuz olduğunu da ekler.¹⁶⁶ Ona göre Tasavvuftaki bütün düsturlar, ayet ve hadislere bağlıdır.¹⁶⁷ Filibeli Ahmed Hilmi çok önemli gördüğü ve eserlerinde geniş yer verdiği tasavvufun İslam dinin özünde bulunduğunu, sanıldığı gibi İslam'a dışarıdan gelmediğini farklı eserlerinin birçok yerinde belirtir.

Filibeli Ahmed Hilmi'ye göre Avrupalı yazarların tasavvufu İslam'ın esasları olan Kur'an ve ehadis dışında görmelerinin sebebi, Kur'an ve ehadisin gerçek manasını bilmiyor olmalarıdır. Yazar, Avrupalı tetkikçileri mazur görür, bunu şöyle ifade eder: "Tasavvuf-i İslami vuzuh ve şümül-ı tammıyla hiçbir vakit kitap sahifelerine geçmemiştir."¹⁶⁸ Yazara göre tasavvufu anlatan ve açıklayan eserler yazılmalıdır. Eğer tasavvufu açıklayan eserler yazılmaz ise Avrupa müdekkikini tasavvuf hakkında sahih bir fikir edinemez.¹⁶⁹

¹⁶⁰ Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslam*, s. 465

¹⁶¹ *Hikmet* gazetesi, sayı 6, 14 Mayıs 1326, s. 4

¹⁶² Filibeli Ahmed Hilmi, *Hikmet Yazıları*, Haz. Ahmet Koçak, s. 326

¹⁶³ *Hikmet Yazıları*, s. 325

¹⁶⁴ Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslam*, s. 465

¹⁶⁵ *Tarih-i İslam*, s. 465

¹⁶⁶ *Hikmet* gazetesi, sayı 7, 20 Mayıs 1326, s. 2

¹⁶⁷ Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslam*, s. 477

¹⁶⁸ *Hikmet* gazetesi, sayı 5, 6 Mayıs 1326, s. 3

¹⁶⁹ *Hikmet* gazetesi, sayı 6, 14 Mayıs 1326, s. 4

Filibeli Ahmed Hilmi, tasavvufu ve vahdet-i vücud kavramını, *Allah'ı İnkâr Mümkin mü?* adlı eserinde ele almış ve İslam tarihi içerisinde açıklamaya çalışmıştır. Yukarıda ifade ettiğimiz üzere Filibeli Ahmed Hilmi, vahdet-i vücud kavramını tevhid fikri içerisinde görerek bunu İslam'ın en temel öğelerinden biri olarak kabul etmiştir. Fakat Gazzali gibi büyük âlimlerin bu görüşe neden mesafeli olduğunu da açıklamak istemiştir. Filibeli Ahmed Hilmi'ye göre İslam toplumu avam ve avas olarak iki kesimden oluşmaktadır. Avam kesim vahdet-i vücud felsefesini kişinin ululuk iddiası olarak algılamış ve vahdet-i vücudcuları tekfir etmiştir. Bu yüzden de Gazzali gibi birçok âlim vahdet-i vücud konusundaki düşüncelerinde temkinli davranmış görüşlerini dikkatlice ifade etmiştir¹⁷⁰. Filibeli Ahmed Hilmi'ye göre Gazzali, ilk bakışta ruhların ezeli olmadığını ve bedene intikali sırasında var olduklarını söylüyormuş gibi görünmektedir. Fakat dikkatli ve derin bir okuma yapıldığında Gazzali aslında ruhun tekliğini ve ezeli oluşunu savunmaktadır. Fakat bu tek ruh insanlara üflendikten ve bedene intikal ettikten sonra çeşitlilik kazanır ve farklılaşır. Böylelikle ruhlar özünde aynı cevheri paylaşmakla berabere bedene intikal ederken yeni bir mahiyet kazanırlar ve bu mahiyeti bedenden ayrılırken de muhafaza ederler. Filibeli Ahmed Hilmi'ye göre Gazzali insan ruhları ile Allah'ın zatı arasındaki tevhide dikkatli ve itidalli bir şekilde açıklamaktadır. Gazzali Allah'ın ruhunu insana üflerken bir bütünden kopan ve daha sonra ona geri dönecek parçalardan bahsetmemektedir. Gazzali bu durumu güneş ve ışınları arasındaki ilişkiyi örnek göstererek açıklamaktadır. Nasıl ki güneş ışınlarını saçarken, özünü parçalara ayırmıyor ve ışında güneşten gelmesine rağmen güneşin özü ile aynılık teşkil etmiyorsa; insan ruhu da Allah'ın zatından yansımakla beraber onun zatı ile aynı değildir.¹⁷¹

Yazara göre tasavvuf belli başlı iki mezhebe ayrılır. Bunlardan ilki “ilk adımda Hakk'ın müşahedesi” yani “müessirden esere intikal” usulüdür ve bu mezhebin kurucusu Seyyid Hasan Aliyyü'sh Şazeli sayılır. Şeyh-i Ekber Muhyiddin-i Arabi de bu mezhebe dahildir. Diğer ise “ilk adımda nefsin marifeti ile ondan sonra Hakk'ın müşahedesi” yani “eserden müessire intikal” usulüdür. Bu mezhebin müçtehid-i İmam-ı Gazzali olup mutasavvıfların ve turuk ashabının çoğu bunu ihtiyar etmişlerdir.¹⁷² Filibeli Ahmed Hilmi'ye göre bu tartışma Allah'ın zatının anlaşılıp anlaşılmayacağı

¹⁷⁰ Ahmed Hilmi, *Allah'ı İnkâr*. s. 136

¹⁷¹ Age, s. 143

¹⁷² Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslam*, s. 478-479

sorusu etrafında cereyan etmektedir. Hakkın zatının bilgisine ulaşılabileceğine inanan tasavvufçular için “*her yanı aydınlatan bir güneşi şüpheli kabul edip onu ispatlamak için renklere ve şekillere bakmak beyhude bir külfettir.*” Allah’ın zatının bilinemeyeceğini düşünen mutasavvıflar ise Allah’ın ancak sıfatının bilinebileceğine inanarak “*Ben kulumun zannı gibiyim*” kutsi hadisinden hareketle insan nefsinin anlayarak Allah’ın sıfatlarının bilgisine ulaşmaya çalışmışlardır. Filibeli Ahmed Hilmi’ye göre birinci usul daha çekici ve süratli olmasına karşın ikinci usul kadar sağlam ve yararlı değildir. Yazara göre birinci usul dar havsalalı adamları melamete ve cezbe sevk etmiştir.¹⁷³

Filibeli Ahmed Hilmi, tasavvuf içindeki farklı akımları başarılı bir şekilde izah etmekle beraber Tasavvuf akımının bir bütün olarak tekâmül ettiğini ve farklı düşüncelerdeki mutasavvıfların bu bütünü geliştirdiğini ifade etmiştir. Filibeli Ahmed Hilmi’ye göre Gazzali’den sonra Seyyid Abdülkadir Geylani, Seyyid Ahmede’r Rufai, Musafir bin Adiy, Ebu Medyen-i Mağribi, Merzuk-ı Kureşi ve onları takiben Abdüsselam bin Müşeyş, Şehabeddin Sühreverdi, Necmeddin-i Kübra, Celaledin Rumi gibi mutasavvıf büyükleri zuhur etmiş bu arifler silsilesini Muhyiddin Arabi izleyerek tasavvuf akımını zirveye taşımıştır. Filibeli Ahmed Hilmi’ye göre özellikle Muhyiddin İbni Arabi’nin Füsüs’u, Mevlana’nın Divan’ı ve Mesnevi’si tasavvuf akımına sağlam ve köklü temeller kazandırmış ve İslamiyet içerisindeki yerini pekiştirmiştir.¹⁷⁴

Tasavvufun İslam’ın özünde bulunduğunu savunan yazara göre tasavvufun yararları çoktur fakat birtakım sıkıntıları da doğurmuştur. Yazar bunları şu şekilde açıklar:

“Tasavvuf, düstur-u asl-i ahlaki hayf ve mükafat üzerine değil, aşk ve muhabbet ve fikr-i vahdet üzerine bina ettiğinden heyet-i ictimaiye-i İslamiyeye terakkiperver ve neşeli bir sima bahşetmiştir. Lakin hayf ve mükafat fikri üzerine müessis ahlakiyatın ifrat ve suistimali idraken müvazenesizliği ve madden sefaleti mu’cib olagelmişken muhabbet ve vahdet üzerine müessis olanının ifrat ve suiistimali, zevk ve sefahatin ta’minine hizmet etmiştir.

Tasavvuf, eskâr-ı bediyyi bir gaye bildiğinden Müslümanlar arasında şiir ve san’atın tekamül ve intişarına sebep olmuş ise de bunun da suiistimali yine zevk ve âlâyişe, sefahat ve lâ-kaydıye sebebiyet vermiştir. Alem-i İslamın bilhassa şark

¹⁷³ Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslam*, s. 479

¹⁷⁴ Age, s. 490-491

*cihetlerinde tasavvufun ifratı daha ziyade hissedildiğinden oralarda fikr-i mesai ve mücahede pek azalmış ve lâ-kaydlık umumileşmiştir.*¹⁷⁵

Filibeli Ahmed Hilmi'ye göre tasavvuf ve tarikat birbirinden ayrılamayacak kadar mümtezic ve muhmelattır. Yazara göre tasavvuf esasları üzerine dayanan, kendine mahsus ayin ve adaba bağlı İslami mesleklere tarikat adı verilir.¹⁷⁶ Ona göre tarikat, tasavvufa vüsul için süluk edilen bir usul manasındadır. Lakin yazar sözlerine tarikat ile tasavvuf aynı şey zannedilmemelidir diye devam eder. Yazara göre her ehl-i tarihin mutasavvıf ve sufi olması gerekmemektedir. Zira ona göre her asırda milyonlarca tarikat ehli mevcut iken, mutasavvıf sayısı her vakit sınırlı kalmıştır.¹⁷⁷

Filibeli Ahmed Hilmi tarikatleri biri dini diğeri ise içtimai olmak üzere iki ihtiyacın mahsulü olarak görür. Bunu şu sözleriyle açıklar:

“Bir kısım insanlar, bir dinin ihtiva ettiği akaidi, makul, yani desâtir-i akliye ile tefsir edilmiş bir şekilde kabul ve mechul, ve gayr-i mefhum önünde kalmamak lüzumunu hisseder. Bir kısmında ise ifrat bulunur, mutedil sur-i ibadât onun ruhunu işba edemez, heyecanlara, eşkal-i müfrite-i ibadata muhtaçtır. İşte bu, tarikatlara lüzum gösteren bir ihtiyac-ı dinidir.

*Sebeb-i ictimaiye gelince: İnsanların çoğu, hayatın sarsıntıları, mihnetleri, imtihanları içinde teselliye, rehberine muhtaç olur. Ve tabiyat-ı insaniyenin icabatındandır ki, teselli edecek, rehber olacak zatı, bir imtiyaz-ı manevi ile mümtaz görmek ve ona evsaf-ı taharet ve kudsiyetten bir hisse vermek ister, ta ki, teselli müessir, rehber mutemed olsun.*¹⁷⁸

Filibeli Ahmed Hilmi kendisi de bir tarikata dâhil olmuş biridir. Arusiyye tarikatı ile sürgün olarak gittiği Fizan'da tanışır. Kuzey Afrika'da özellikle Fizan'da tarikatların büyük bir önemi olduğunu kendi gözlemlerine dayanarak aktarır. Bu gözlemlerinin onun tarikata girmesinde etkili olduğunu düşünmekteyiz. Yukarıda belirtilen dini ve ictimai vazifelerin hepsinin tarikatlar tarafından yerine getirildiğini de şu sözleriyle ifade etmektedir:

¹⁷⁵ Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslam*, s. 493-494

¹⁷⁶ Age, s. 572

¹⁷⁷ *Hikmet* gazetesi, sayı 5, 6 Mayıs 1326 s. 3

¹⁷⁸ Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslam*, s. 574

“Oralarda “zaviye” demek, mektep, yetimhane, darülaceze, yardım ve şefkat merkezi, hastahane demektir. Herkesin dini, siyasi ve ictimai mercii zaviyedir.”¹⁷⁹

Görüldüğü gibi Fizan’da nerdeyse tüm faaliyetler tarikatlar ve zaviyeler eliyle gerçekleştirilmiştir. Filibeli Ahmed Hilmi Fizan’ın zor şartlarına ve eğitimin zorluğuna rağmen Fizan’da okuma yazma bilmeyen oranının yüzde onu geçmediğini belirtir. Kendi sözleri ise şöyledir:

“Şimali Afrika’nın sefil ve en fakir yeri olan Fizan köylüleri bile onda dokuz itibarıyla yarı yarıya hafızdır. Ekserisi okur yazar.”¹⁸⁰

Bu durum Filibeli Ahmed Hilmi’yi hem şaşırtmış, hem de üzmüştür. Üzüntüsünü şu şekilde ifade eder:

“Bu derece gayretli, bu kadar zeki bir halkın nelere muktedir olabileceğini takdir edebilen bir mütefekkir-i İslami, bu halkın mahrumiyet ve rehbersizlik yüzünden duçar olduğu sefaletleri tahattur ederek kalbinin kanadığını hisseder.”¹⁸¹

Arusiye tarikatını benimsediğini belirttiğimiz yazar, Arusiye tarikatında dikkate değer bulduğu şeyleri şöyle açıklar:

“Arusi kanaatkar, çalışkan, şen ve şatır, taassuptan azade, riyasız, kerîm olur.

Arusiye “milli” bir tarikat olmayıp İslam namı altında müttehid olan ümmet-i azimenin her ferdini müsâvî görür.

Bahusus Türklere karşı Arusilerde büyük bir hiss-i muhabbet ve uhuvvet vardır.”¹⁸²

Bu tarikatta dikkate değer olarak gördüğü şeylere bakarak Filibeli Ahmed Hilmi’nin niçin bu tarikata dahil olduğunu görebiliriz.

Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi tasavvufa verdiği önemi eserleri aracılığıyla da göstermiştir. Ayrıca Ahmed Hilmi, Şeyh Mihriddin Arusi ismini de

¹⁷⁹Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Senusiler ve Sultan Abdülhamid Asr-ı Hamidide Alem-i İslam ve Senusiler*, Hazırlayan: İsmail Cömert, Ses Yayınları, İstanbul: 1992, s. 20

¹⁸⁰ Filibeli Ahmed Hilmi, *Senusiler ve Sultan*, s. 24

¹⁸¹ Age, s. 24

¹⁸² Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslam*, s. 587

yazılarında sık sık kullanmıştır. Yazarın Arusi tarikatına olan bağlılığı pek çok yerde kendini belli etmektedir.

Filibeli Ahmed Hilmi “İki Gavs-ı Enam Abdü’l Kadir ve Abdü’s- Selam”¹⁸³ adlı eserinde de Abdülkadir Geylani ve Abdüsselam el- Esmer’in hayatlarını anlatmıştır. Eserin birinci kısımda Gavs-ı Azam ve Tarikat-i Aliyye-i Kadiriyye’den bahsetmiştir. Bu bölümde Gavs-ı azamın hayatını, menakıp ve kerametlerini, tarikatlarını ve halifelerini anlatmıştır. Eserin ikinci kısmında ise Cenab-ı Abdüsselam el- Esmer ve Arusiyye-i Selamiyye’den bahsetmiştir. Bu bölümde Abdüsselam el- Esmer’in hayatını, tarikatlarını, menakıp ve kerametlerini anlatmıştır.¹⁸⁴

4.3.3. Fen ve Felsefe Hakkındaki Görüşleri

Filibeli Ahmed Hilmi’ye göre fen ve felsefe birbirinden farklı anlamlara ve birbirinden farklı alanlara aittir. Düşünür bu ayrımı eserlerinde sıkça ve geniş bir şekilde vurgulamıştır. Sözü edilen bu ayrım yani fen ve felsefenin iki ayrı saha olması birbirlerinden bağlantısız bir şekilde hareket ettiklerini göstermez. Bu bölümde Filibeli Ahmed Hilmi’ye göre fen ve felsefe ne demektir, sınırları nelerdir gibi soruların cevapları yanında aralarındaki ilişki de detaylı bir şekilde anlatılacaktır.

Düşünüre göre “fen” bir şeyin “nasıl” olduğunu inceler. Bu yüzden fennin çalışma sahası yalnızca olaylar ve görünüşler üzerinedir. Bu yüzden Filibeli Ahmed Hilmi’ye göre fen hiçbir zaman tecrübe ve tetkik vadisinden çıkmamalıdır. Yazar, eğer çıkar ise ona artık fen adı verilemeyeceğini de belirtir.¹⁸⁵

Düşünür, fennin bu tarifini yaptıktan sonra hikmeti yani felsefeyi tanımlar. Fen bir şeyin “nasıl” olduğunu açıklıyor iken “niçin” olduğunu da hikmet yani felsefe açıklamaktadır.¹⁸⁶ Fen, hadiselerin şekillerinde ve görünüşlerinde kalır iken, hikmet ise iç yüzlerine ve sebeplerine müracaat etmektedir.¹⁸⁷ Ahmed Hilmi’ye göre insanlık “nasıl” sorusuna verilen cevaplara kanaat etmez ve “niçin” sorusunu da sorarak

¹⁸³ Mihr-i Din Arusi, (Filibeli Ahmed Hilmi), *İki Gavs-ı Enam Abdü’l Kadir ve Abdü’s- Selam*, Hikmet Matbaa-i İslamiyesi, Kostantiniyye: 1331

¹⁸⁴ Mihr-i Din Arusi, *İki Gavs-ı Enam Abdülkadir Geylani ve Abdüsselam el Esmer*, Yayına Hazırlayan: Arzu Meral, Revak Kitabevi, İstanbul: 2012

¹⁸⁵ Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslam*, s. 20

¹⁸⁶ Age, s. 21

¹⁸⁷ Age, s. 23

hakikatini öğrenmek ister. Bu soruyu sormakla da fen dairesinden çıkar ve hikmet dairesine girmiş olur.¹⁸⁸

Düşünüre göre üç türlü marifet mümkündür:

1- Amiyane marifet: Hayat boyunca tecrübe edilen ve görülen şeyler ve konuşup görüşme yoluyla bilinen şeylerdendir. Eşyanın ayrıntılarını ve duyuyla anlaşılan şeyleri biliş demektir.

2- Fenni marifet: Eşya arasındaki alaka ve ilişkiyi bilmektir. Fenni marifet olayları idare eden sebep ve ilişkileri bilmektir.

3- Hikemi marifet: “Niçin” sorusu sorularak alınan cevaplar bu türden bilgidir.¹⁸⁹

Yazar hikemi marifet adını verdiği felsefi bilgiyi kendi cümleleriyle şu şekilde açıklamaktadır:

“(“niçin” sorusundan bahsederek) *Bu soruyu soran idrakin önünde bütün hadiseler, sayısız harfler hükmüne, bütün kanunlar ve sebepler sınırsız kelimeler şekline girer. Bu harflere esas olacak bir sonsuz noktası lazımdır, bu kelimeleri telaffuz ettirecek ve bir mana verdirecek ruh icap eder. Sebepden sebebe, kanundan kanuna, mahiyetten mahiyete, intikal ede ede tahlil ve idrak sonucunda sebepten müstağni bir sebebe, ibda ve icattan müstağni bir varlığa, hudut ve değişmeden müstağni bir kişiliğe idraki ulaştırır; idrak edilen ve bilinen şeylerin hepsini bu esasların esasına irca etmekle ruhuna ve idrakine ait ihtiyacını doyummuş olur. Bu suretle hasıl olan bilgi “felsefi bilgi” adını alır.*”¹⁹⁰

Yazarın bu ifadelerinden hikemi yani felsefi bilginin kişiyi Tanrı’ya ulaştırdığını söylemek istediğini anlayabiliriz. Zira “hudut ve değişmeden müstağni bir kişiliğe idraki ulaştırmak” ve “idrak edilen ve bilinen şeylerin hepsini bu “esasların esasına”na irca etmek” ifadelerinden Tanrı’nın anlaşılıyor olduğunu görmek mümkün ve mantıklıdır. “Nasıl” sorusu ile fen alanında aranan cevaplar “niçin” sorusu sorulduğunda fen alanından çıkarak hikmet alanına girer. Niçin sorusu ise dinin varlığının ve gereklerinin niçin var olduğunu sorgulamak için önemli bir yardımcıdır. Zira düşünür şu ifadeyi kullanıyor: “Hikmet, dinin yardımcısı ve tamamlayıcısıdır”¹⁹¹

¹⁸⁸ Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslam*, s. 550

¹⁸⁹ Age, s. 550

¹⁹⁰ Age, s. 550-551

¹⁹¹ Age, s. 23

İşte tam da bu noktada düşünür Tanrı'nın varlığı fikrinin de hakikatin diğer bir parçası olduğunu ifade ediyor. Yani nasıl ve niçin sualleri birbirinden kopuk ve bağlantısız değil, aksine hakikatin görünen ve görünmeyen iki yüzü olarak algılıyor.

Düşünürün kendi felsefesine ilişkin düşüncelerini ise “*Hangi Meslek-i Felsefeyi Kabul Etmeliyiz? Darülfünun Efendilerine Tahriri Bir Konferans*”¹⁹² adlı eserinde genişçe ifade etmiştir. Fikirlerde ve işlerde sağlam bir metoda tabi olmak gerektiğini belirten Ahmed Hilmi en iyi, en sağlam ve en ilmi metodun tahlil metodu olduğunu söyler. Ona göre her insan bir kuvvettir ve bu kuvvet bir metod dairesinde, muntazam bir hedefe doğru belirli bir maksat için sarfedilmezse israf edilen bir kuvvet demektir.¹⁹³ “*Vatanın gençlerinin çoğu bugün hususi ve umumi bir gayeden ve seçilmiş bir usulden mahrumdur. Çünkü hayat ve içtimai yapı hakkında bir “felsefe”leri yoktur.*”¹⁹⁴ ifadelerini kullanarak eserinin ilerleyen bölümünde gençlerin hangi felsefeyi benimsemeleri gerektiği konusunda tavsiyeler vererek kendi görüşlerini açıklamıştır.

Düşünürün gençlere tavsiye ettiği felsefi meslek seçmecilik (intihab, iktitaf: eclectisme) yani eklektizmdir.

*“Eklektizm: kişinin ya da filozofun dünya görüşünü, sistemini oluştururken, farklı hatta karşıt fikirleri, inançları ve öğretileri systemsizce bir araya getirmesi tavrı. Mutlak olarak doğru olana erişmenin imkânsız olduğu düşüncesiyle, mevcut ya da bilinen inançları, en yüksek derecede muhtemel olana ulaşabilmek amacıyla, derleme tutumu; mevcut felsefi inançlardan en makul görünenleri bir araya getirip, bunlardan yeni bir sistem meydana getirme davranışı. Çeşitli düşünce okullarından değer verilen birtakım öge ya da öğretileri, birlikli bir sistem oluşturmak amacıyla bir araya getirme; geniş bir ilgi alanına ya da temel bir amaca sahip olup, amaca hizmet eden en iyi öğeleri farklı sistem ya da kaynaklardan seçip alma tavrı.”*¹⁹⁵

Yukarıda açıklaması verilen eklektizmin, Avrupa'dan gelen fikirler ya da yenilikler, teknoloji ve bilimsel ilerlemeler konusunda kullanılmasını tavsiye eden ve kendisi de fikirlerini oluşturur iken geniş bir yelpazede yer alan farklı fikirlerden esinlenen ve etkilenen düşünür; gençlere özellikle bu şekilde hareket etmeleri

¹⁹² İsmail Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi 1 Metinler Kişiler* isimli eserinde adı geçen eseri örnek metin olarak tamamen vermiştir.

¹⁹³ Şehbenderzâde Ahmed Hilmi, *Hangi Mesleki Felsefeyi Kabul Etmeliyiz? Darülfünun Efendilerine Tahriri Konferans* (1329) aktaran İsmail Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi 1 Metinler Kişiler*, s. 92

¹⁹⁴ Age, s. 93

¹⁹⁵ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul: 2005, s. 582

gerektiğini söyler. Onlara bir fikir sistemi ya da Avrupa'dan gelebilecek olan yenilikler konusunda, bunlar arasından seçim yaparak, kendileri seçerek almalarını tavsiye eder.

“Avrupa sergisinden, muhitimizde neşvüneması mümkün, irsi kabiliyetlerimizi inkişaf ettirecek maddeleri almamız”, diyen düşünür bunun yalnızca seçme ve iktibas ile mümkün olduğunu da ekler. Ona göre, seçme ve iktibas yerine taklitle yetinilirse ilerleme ve gelişme mümkün olmaz.¹⁹⁶ Eserinin sonunda ise üniversite öğrencilerinin ayırt edici özelliğini *“Ne cahilane sofuluk, ne mukallidane dinsizlik; Hak ve hakikat”* olmalıdır diye özetler.¹⁹⁷

Bilimsel ilerleme ve gelişme sağlanabilmesi için metoda tabi olmak gerektiğini belirten Filibeli Ahmed Hilmi, en sağlam ve en ilmi metodun ise “tahlil metodu” olduğunu ifade eder.¹⁹⁸ Metod, dilimize Fransızca'dan girmiş bir kelime olup, sistem ve yöntem anlamlarına gelmektedir. Düşünür belirli bir sistem ve yöntemin gerekliliği üzerinde durur. Doğu medeniyetlerinde bir methodsuzluk durumu olduğundan yakını ve methodsuzluğun bazı kötü sonuçları olduğunu söyler. Bu sonuçlar ise doğunun servet ve zekasının yok olup gitmesidir.¹⁹⁹ Ona göre sadece bir metoda sahip olmak yetmez, sahip olunan metod güncel ve zamana uygun olmalıdır. Bunu şu şekilde ifade eder:

*“Kafasına, bugünün ilim ve tekniği ile doğan sorular takılmış olan mütereddit bir kişi, ortaçağın mantığı, bilgisi ve metoduyla ikna edilemez. Bunun aksini zannetmek, gelişmeden ve tekniğin anlamından habersiz olmaktır.”*²⁰⁰

İlim ve fen konusunda ise Avrupa'nın ilerlettiği tüm ilim ve fenlerin alınabileceğini, faydalı olan ilimlerin alınmasında hiçbir sakınca olmadığını, zira Avrupalıların bu ilimleri Müslümanlardan gördüğünü kendi sözleriyle şöyle ifade eder:

“Biz Müslümanlar Avrupa ulum ve fününuna yabancı nazarıyla bakmamalıyız. Ulum ve fününu Avrupalılar Müslümanlardan istiare etti; şimdi biz de bu ulum ve

¹⁹⁶ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Hangi Felsefesi Mesleği Kabul Etmeliyiz? Darülfünun Efendilerine Tahriri Konferans*, aktaran İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi* c. I, s. 94

¹⁹⁷ Age, s. 97

¹⁹⁸ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Hangi Meslek-i Felsefiyi Kabul Etmeliyiz? Darülfünun Efendilerine Tahriri Konferans* (1329), Aktaran: İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi I Metinler Kişiler*, Dergah Yay. İstanbul: 2011, s. 92

¹⁹⁹ Age, s. 92

²⁰⁰ Ahmed Hilmi, *Allah'ı İnkâr*, s. 15

fünunu istirdat edersek, mal-ı mağsubumuzu ele geçirmiş oluruz, yabancı malı almış sayılmayız.”²⁰¹

4.3.4. Feminizm ve Kadınlar Hakkındaki Görüşleri

Filibeli Ahmed Hilmi'nin genel olarak düşüncelerini çevresindeki düşünce akımları, okuduğu eserlerde yer alan görüşler ve İslam'a karşı eleştiriler şekillendirmiştir. Onun bu görüşlerinden biri de Kadınlar ve dolayısıyla bir fikir akımı olarak varlığını göstermeye başlayan Feminizm'dir. Kadınlar ve Feminizm hakkındaki görüşlerine eserlerinde yer vermişse de asıl olarak bu konuyu Hikmet Gazetesi'nin 6 ila 10. Sayıları arasında “Din, Hikmet ve Fen Karşısında “Feminizm” yani Kadınların Bais-i Felaketi Olan Nisaiyyun Mesleği” adı altında bir dizi makaleler yazarak işlemiştir. Bu bölümde onun kadınlara bakışı, feminizm eleştirisi ve dışarıdan gelen eleştirilere verdiği cevaplara yer verilecektir.

Çöküntü halinde olan İslam âleminin neticesi olarak İslami hakikatlerin çoğunun yitirilmiş olduğunu belirten yazar, kadınların teessüf edilecek bir hale düştüğünü söyler ve bunun mesturiyet ile yani örtünme ile ilgisinin olmadığını ifade eder.²⁰² Oysa ki gelen bütün eleştiriler İslam dini ve Mesturiyet meselesi üzerinden yöneltilmektedir. Düşünür,

“İslamiyet bir kadını taallüm ve talimden, ticaretten, mesaiden, velhasıl “tabiatın” ve “hikmetin” müştereken bahşettiği hukuktan mahrum etmez. Şu halde kadınlarımızın şimdiki sefalet-i ruhiye ve ictimaiyeleri, biz erkeklerin sefaleti neticesidir. Ve demek ki, kadınlarımızın teâlîsi de zaman ve tekamül meselesidir.”²⁰³

Sözleriyle kadınların İslam dini yüzünden herhangi bir haktan mahrum bırakılmadığını ifade etmektedir. Ayrıca mesturiyet konusunda yöneltilen eleştirilere de cevap veren düşünür, dinin kolaylıklara açık olduğunu ve hatta inkar etmeksizin yapılamayan farzların da kişiyi dinden çıkarmayacağını şu sözleriyle belirtir:

²⁰¹ Hikmet gazetesi 3.sayı, *Avrupa Medeniyeti Nereden Geldi? Bu Medeniyetin Doğru İsmi Nedir?* 25 R. Ahir 1328, s. 3-4

²⁰² Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslam*, s. 93

²⁰³ Age, s. 94

“İslam’da mesturiyet esasen bir farzdır. Lakin suret-i cereyanı bir “adet” olan bu hal, makul bir şekle konulabilir; mesturiyet, kadınlar için külfet sayılamayacak bir hadde sokulabilir. Hatta bir kadın hiç tesettür etmese, yine Müslümanlıktan çıkmış olmaz. Feraizi bilâ inkar terkedenlerin müslümanlıktan çıkmayacağı gibi.”²⁰⁴

Kadınların hakların tümüne sahip olduğunu hadislerden alıntı yaparak da belirten yazar şu hadisi zikrediyor:

“Kadınlar, erkeklerin misal ve nazîridirler” ve bu hadisle ilgili düşüncelerini de şöyle paylaşıyor: Bu hadis, “kadınların hukuk-u kâmileye malikiyetlerini bildirir.”²⁰⁵

Feminizm hakkındaki düşüncelerini gazete yazılarında da paylaşan Ahmed Hilmi, feminizm aleyhine doğrudan hücum etmeyeceğini yalnız bu mesleği fen bakımından ele alacağını söyleyerek bu yaptığının feminizm mesleğini kökünden yıkmak olacağını söyler.²⁰⁶ Kadının erkekle müsavi yani eşit olduğunu savunan feministlere karşı “varsın kadınla erkek müsavi olsun! Bizim inkar ettiğimiz nokta bu değildir.” Diyerek bu eşitliğin var olup olmadığını sorgulamıştır. İnsanlık tarihinde böyle bir “müsavat” mevcut mudur? Sorusundan yola çıkarak buna ne mana verilmesi gerektiğini de tetkik eder. Neticesinde böyle bir müsavatın hayvanlar arasında mevcut bulunduğunu söyler. Onun dışında ise kadın ve erkek arasında fark olduğuna dikkat çeken Ahmed Hilmi, “iki cins yani dişi ve erkek arasındaki farkın büyüklüğü, tekamül ve tekamülün büyüklüğünü göstermektedir.”²⁰⁷ Sözleriyle tekamül ne kadar büyük olur ise fark da o kadar büyük olur demektedir.

Kadın ve erkek arasında fennen de fark bulunduğunu savunan yazar, genç bir erkekle genç bir kadının kanı arasında fen mühim bir fark buluyor diyerek, erkeğin kanındaki küreyvat-ı hamra tahminen beş milyondur, kadında dört milyondur örneğini veriyor ve erkekteki kan miktarının da kadından ziyade olduğunu da ekliyor.²⁰⁸ Tüm bunlara ilaveten bu farkların öteden beri bu suretle mevcut olmadığını belirten yazar, kadın erkekten uzaklaşmaktadır, yani erkeklerdeki fark büyümektedir, demektedir.²⁰⁹

²⁰⁴ Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslam*, s.94

²⁰⁵ Age, s. 264

²⁰⁶ *Hikmet* Gazetesi, Nr.6, 14 Mayıs 1326, s. 2 (HTU)

²⁰⁷ Agm, s. 3

²⁰⁸ *Hikmet* Gazetesi, Nr.7, 20 Mayıs 1326, s. 2 (HTU)

²⁰⁹ Agm, s. 3

Kadınların toplum için öneminin büyüklüğüne de dikkat çeken yazara göre, iyi bir zevce ve iyi bir valide olmayan kadınlara sahip olan bir millet mahv ve inkıza mahkum bir millet halini alır. Cahil bir kadının evladının iyi bir terbiye görmeyeceğini ve faydalı bir adam olamayacağını da belirten yazar, ahlaksız bir kadının evladının namussuz bir insan olacağını da ekler.²¹⁰ Ayrıca bir kadın için frengi hastalığına müptela olmak ne ise ahlaken de feminizm müptelası odur, diyen düşünür, feminizmi kadınların manevi frengisi olarak tarif eder.²¹¹

Feminizme karşı olmasının yanında, kadınların önemini her zaman zikreden yazar bunu şu sözleriyle ortaya koymaktadır:

“Kadınlarımıza iyi muamele etmek, ana oldukları vakit onları bir kat daha ululamak, onlara hiçbir vakit fena söz söylememek borcumuzdur. Erkek namuslu, kendisini bilir bir adam hiçbir vakit bir aciz kadına el kaldırmaz, fena söz söylemez, kabahati olursa tatlı sözlerle Tanrı'nın emriyle onu doğru yola çağırır.”²¹²

İslam dininin kadınları önemseydiğini ve onlara değer verdiğini her fırsatta dile getiren düşünür “Kadın ve yetimleri yüce bir surette himaye eden şu hadisten daha yüce bir söz varsa, bize bildirsınler” diyerek “Size iki zayıfın hakkını haram ederim: Biri yetim ve diğeri kadın.” Hadisini zikrediyor.²¹³

Filibeli Ahmed Hilmi'nin kadınlar ve feminizm hakkındaki bu düşünceleri değerlendirilirken onun yaşadığı dönemin fikir hayatı, yaşadığı dönemde İslam dinine yöneltilen eleştiriler ve yaşadığı zaman göz önünde bulundurulmalıdır. Aksi halde sağlıklı bir değerlendirme yapmak mümkün olmaz. O, kendi dönemine göre değerlendirilmeli ve anlaşılmaya çalışılmalıdır. Kadınlar ve feminizm hakkındaki görüşlerini dış çevrenin belirlediği ve adeta bir savunma yaparmış gibi bu konudaki fikirlerini ifade ettiği de göz ardı edilmemelidir.

²¹⁰ *Hikmet* Gazetesi, Nr.6, 14 Mayıs 1326, s. 2 (HTU)

²¹¹ *Agm*, s. 3

²¹² *Hikmet* Gazetesi, Nr.7, 20 Mayıs 1326, s. 2 (HTU)

²¹³ Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslam*, s. 260

4.3.5. İctihat Hakkındaki Görüşleri

Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi içtihat anlayışının devam etmesi gerekliliğini düşünür ve ona göre içtihat kapısının kapandığını söylemek insanların sosyal ihtiyaçlarını görmemek demektir.²¹⁴ Onun aşağıda vereceğimiz sözleri içtihat hakkındaki görüşlerini açıkça belirtmektedir.

“ ... Makrun-u insaf olmak şartıyla edna muhakeme, ictihâdât-ı selefe ile bu zamanın ihtiyacatını işbâ’ mümkün olmadığını isbat eder.

Heyet-i kadime-i ictimaiyi bir öküz arabasına, heyet-i hazırayı şimendifere benzeterek haklı bir teşbih ile fikrimizi izah edelim.

Acaba öküz arabasının hüsn-ü inşası, tezyid-i menafii vesaire için yapılan bir manzume-i talimatla şimendifer yapmak ve hatta şimendifer idare etmek mümkün müdür? İşte ihtiyacat-ı hazıra-yı medeniyemiz itibariyle ekser ictihâdât-ı selefînin öküz arabası talimatı derecesinde kaldığı yalnız mantıken değil, asar-ı maddiyesiyle sabittir. Malumatı adi araba idaresine kâfi olanlarla şimendifer idaresi mümkün olmadığından ulemamız, terakki ve tekâmülden imtina etmekle kendi heyetlerine hükm-ü idam veriyorlar, demek ki, intihar ediyorlar.

İctihâdât-ı cedîde lazımdır, bunu inkar etmek, dini bir ictimaiyatın gıda-yı manevisini inkar etmek olur...”²¹⁵

Kendisinin yukarıda verdiğimiz sözleri gayet açık bir şekilde yeni içtihatlar yapılmasına gerek duyulduğunu göstermektedir. Ancak bu şekilde modernleşirken ihtiyaç duyulacak şeyler islamla bağdaştırılabilir. Geçmişin toplum yapısı ve o toplumların ihtiyaçları modern zamanlarınkinden farklıdır. Bu yüzden o bir gerçeği görmüş, modern zamanların modern toplumlarında ihtiyaç ve gereklilik arz eden şeylerin İslam dinine aykırıdır deyip kesilip atılmasını değil, İslam dinini iyi bilen akıl adamların yapacakları içtihatlarla yeniden yorumlanmasını yani hem modern hem de dine uygun çözümler bulunmasını savunmuştur. İbn Rüşd’e karşılık verdiği bir yazısında şu ifadeyi kullanır: “Ebussuud Efendi bir filozof olmamakla beraber İslamiyet ve din noktainazarıyla dikkate değer ve hürmete layık bir zattır. İbn Rüşd kendi araştırma sahasında bir arslan ise o da kendi meydanının bir arslanıdır.”²¹⁶ Bu ifadelerinden Ebussuud Efendi’ye saygı duyduğunu anladığımız Filibeli Ahmed Hilmi, kanaatimizce

²¹⁴ M. Sait Özervarlı, *İslam Ansiklopedisi*, Şehbenderzâde Ahmed Hilmi Maddesi, s.426

²¹⁵ Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslam*, s.666

²¹⁶ İsmail Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi*, s.113 (Filibeli’nin *Huzur-ı Akl u Fende Maddiyyun Meslek-i Dalaleti*- Tarih-i İstikbalin Birinci Cildini Teşkil Eden Mesail-i Fikriyyenin Tenkidi adlı eserinden alıntılanmıştır.)

Ebussuud Efendi'nin şeyhülislam olduğu dönemde yaptığı islami yorumlamaları uygun görmekte ve takdir etmektedir. Bilindiği gibi, Ebussuud ve ulemanın çoğunluğu İslam toplumu için yararlı olan bir şeyin İslam için de yararlı olduğu görüşünde birleşmişler ve Ebussuud Efendi de faizle borç para vermedikleri takdirde pek çok vakfın çökeceğini, bunun da İslam toplumuna zarar vereceğini söyleyerek, para vakıflarının faaliyetlerini tamamen pratik açıdan savunmuştu.²¹⁷ Burada da Ebussuud Efendi tarafından şer'i hukukun toplumun değişen ve dönüşen ihtiyaçlarına tatminkar bir cevap vermek ve ticari hayatın gelişmesine mani olmamak için yorumlandığını görüyoruz. İşte onun bu tavır ve tutumu Filibeli Ahmed Hilmi'nin savunduğu görüşe uygun düşmektedir.

4.3.6. Pozitivizm ve Materyalizm Hakkındaki Görüşleri

Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi fikirlerini yansıtan tüm eserlerinde pozitivizmi ve materyalizmi eleştirir. Onun anti- materyalist bir görüşe sahip olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Toku, Türkiye'de anti-materyalist felsefenin ilk temsilcilerini anlattığı eserinde Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'ye de yer vermiştir.²¹⁸ Onun anti-materyalist bir düşünce şekline sahip olmasında şüphesiz içinde bulunduğu çevrenin de çok büyük etkisi olmuştur. Zira, düşünür kendisini ve düşüncelerini savunur bir pozisyonda yer almış ve fikirlerini müdafaa etmek için tüm ömrünü yazarak, düşüncelerini paylaşarak geçirmiştir.

Düşünürün görüşlerine yer vermeden evvel Osmanlı toplumuna materyalizmin ne zaman ve ne şekilde geldiğine değinmek faydalı olacaktır. Materyalizm, Osmanlı kültür hayatına ilk olarak 1880'lerde gelmiş ve gelişiminin ilk dönemini II. Meşrutiyet'in ilanı ile tamamlamıştır.²¹⁹ Korlaelçi, Auguste Comte ve benzeri pozitivist filozofların fikirlerinin o zamanlar felsefi bir kanal olmadığından edebiyat yoluyla

²¹⁷ Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 4.Baskı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, s.90

²¹⁸ Neşet Toku, *Türkiye'de Anti-materyalist Felsefe (Spiritüalizm) –İlk Temsilciler-* Beyan Yayınları, İstanbul:1996

²¹⁹ Ekrem Işın, "Osmanlı Materyalizmi" Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 2, İletişim Yayınları, İstanbul:1985, s. 363

Türkiye'ye aktarıldığından bahseder.²²⁰ Tam olarak hangi vasıtalar yoluyla pozitivistimin ülkemize geldiğini ise kendisi şöyle ifade etmektedir:

*“Pozitivizmin memleketimize girişi doğrudan doğruya felsefi bir kanal ile olmayıp, edebiyat akımları, o devirdeki okullarımıza konan müspet ilim dersleri, doğrudan Fransızca tedarikat yapan okullar, Avrupa'ya gönderilen bazı talebeler, eğitim müesseselerimize gelen yabancı uzmanlar, bazı dernekler, vs. ile olmuştur, denilebilir.”*²²¹

Yukarıdaki ifadeler pozitivistimin ülkemize nasıl geldiğinin bir özetidir. Özellikle II. Meşrutiyet dönemi düşünürleri fikri tartışma ortamlarına pozitivistim ve materyalizmi getirmişler ve bu durum anti-materyalizmin bir karşılık olarak varlığını hissettirmesine sebebiyet vermiştir. Sözü edilen fikri tartışmaların dönemin düşünürleri arasında kaldığı ve halkın sadece kendisine sunulan kısmından istifade edebildiğini söylemek yanlış olmaz. Zira, Korlaelçi, çalışmasında 1920 yılına kadar Ernest Renan dışında, hemen hiçbir pozitivist filozofun tam olarak doğrudan tercümesine rastlayamadığından bahseder. Yalnızca bazı filozofların bazı konulardaki görüşleri lisanımıza çevrilmişse de, bunlar müstakil birer risale olmayıp birtakım dergilerde yer almışlardır.²²²

Filibeli Ahmed Hilmi, bu fikri tartışmalara eserleri aracılığıyla katılmıştır. Düşünür materyalizmi bir “Dalalet Mesleği” olarak nitelendirir. Hatta eserlerinden birine “Huzur-ı Akl ü Fende Maddiyyun Meslek-i Dalaleti” adını vermiştir. Ona göre materyalizm, hissi ve fikri dalaletin ürünü olan bir meslektir. Ona göre materyalistler hem bilime dayanarak metafiziğe karşı çıkarlar, hem de bilimi ve bilim insanlarını aşağılayarak sabir fikirli davranıp bir inkar ve menfi bir metafizik meydana getirirler, bu ise fikri dalalettir.²²³ Materyalizmin belli başlı öne sürümlerini ise şu şekilde özetlemektedir:

- 1- Madde ve kuvvetin bizatihi mevcutiyeti,
- 2- Bunların ezeliyeti ve ebediliği,
- 3- Tecrübenin yalnız duyumlarla münhasır oluşu,

²²⁰ Murtaza Korlaelçi, *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi*, Hece Yayınları, 2. Baskı, Ankara: 2002, s.297

²²¹ Age, s.163

²²² Age, s.163

²²³ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Huzur-ı Akl ü Fende Maddiyyun Meslek-i Dalaleti*, Yayına Hazırlayanlar: Erdoğan Erbay –Ali Utku, Çizgi Kitabevi, Konya: 2012, s. 174

- 4- *Tabiat Kanunlarının değişmez oluşu,*
 5- *Hayatından kendiliğinden oluşu*
 6- *Kainat kendi kaideleri ve amilleriyle açıklanabilir olduğundan bir Vacibü'l Vücut (yaratıcı) fikrine hacet bulunmaması,*
 7- *Ruhun beyne ve mevcut kuvvetlere indirgenmesi,*
 8- *İrade ve benzeri ruhi hadiselerin kanunların tesirine indirgenmesiyle insan özgürlüğünün bir vehim ve zandan ibaret bulunduğu.*"²²⁴

Filibeli Ahmed Hilmi materyalizmin bu temel kabullerine karşı çıkararak bir anti-materyalist yaklaşım inşa etmektedir. Filibeli Ahmed Hilmi, anti-materyalist felsefesini inşa ederken hem devrin öne çıkan materyalistlerin konuyla ilgili görüşlerine doğrudan gönderme yapmakta hem de güncel bilimsel keşiflerden destek almaktadır. Bu bağlamda Filibeli Ahmed Hilmi'nin doğrudan tenkit ettiği isimlerin başında Louis Büchner ve onu Osmanlı okuruyla tanıştıran Baha Tevfik ve Celal Nuri gelmektedir. Filibeli Ahmed Hilmi'ye göre materyalistlerin öne sürdükleri ilkeler bilimsel verilere dayanmamaktadır. Bu açıdan Büchner, *Madde ve Kuvvet* isimli eserinde İlkçağ'da Lucrèce tarafından ortaya konulan temel tezleri tekrarlamaktan öteye geçememiştir. Düşünür materyalistlerin bilmedikleri şeylerden biliyormuş gibi bahsettiklerini söyler²²⁵. Onların bilinmeyen bir nokta olduğunda boşlukları doldurmak için bir metafizik icat etme eğilimleri olduğunu ifade eder. Büchner'in şu sözünü alıntılar:

*"Kainatın kanunlarının keşfi bilimin hakiki gayesidir; onların esasları (origine) büsbütün uğraşı alanı dışında bırakılmalıdır. Onların yalnız mevcut olduğunun bilmek ve o boşlukların bizim cehlimiz ile öyle göründüğünü takdir etmek lazımdır."*²²⁶

Ahmed Hilmi'ye göre Büchner'in tüm kainatın maddeden oluştuğu, bu maddenin ise ezeli, ebedi ve değişmez olduğu tezi güncel bilimsel buluşlar ile tezat halindedir. Filibeli Ahmed Hilmi'nin bu eleştirilerinde başvurduğu temel dayanak termo-dinamiğin ikinci kanunu olan *entropi* ilkesidir. Bu ilkeye göre madde ve evren değişmez ve sonsuz değildir, tam tersine madde düzenden, düzensizliğe doğru ilerlemektedir. Filibeli Ahmed Hilmi, entropi ilkesinin materyalizmin ilk beş ilkesini geçersiz kıldığını öne sürmektedir. Zira, madde ve evren düzenden düzensizliğe doğru

²²⁴ Ahmed Hilmi, *Huzur-ı Akl ü Fende*, s. 161

²²⁵ Age, s. 189

²²⁶ Age, s.147

ilerlediğine göre ezeli de olamaz ebedi de. Filibeli Ahmed Hilmi'ye göre bu durumda materyalizmin altıncı ilkesi yani *ilk sebep fikrine ihtiyaç duyulmaması ve kainatı kendi kaideleri içersinde açıklama* ilkesi de felsefesi olarak anlamsızlaşmaktadır.

Bu noktada Filibeli Ahmed Hilmi, Immanuel Kant'ın *Saf Aklın Tenkidi* eserini ele alarak konuyu tartışmaya açmaktadır. Kant bu eserinde David Hume'un şüpheciliğini geliştirerek; (1) insan aklının sadece duyularla tecrübe ettiği şeyleri bilebileceğini, (2) akılla sonsuz ile mutlak arasında gerçek bir bağlantı kurulmayacağını, (3) metafiziğin imkansız olduğunu savunmuştur. Filibeli Ahmed Hilmi, Kant'ın yaklaşımını bir açıdan doğru bulmaktadır ve kişinin gerçekten de Allah'ı ve melekleri duyular yoluyla tecrübe edemeyeceğini kabul etmektedir. Fakat Filibeli Ahmed Hilmi'ye göre duyular yolu ile tecrübe edemeyeceğimiz bir şeyi bilemeyeceğimiz fikri temelsiz bir fikirdir. Çünkü söz konusu yargıya yani akıl yürütme ile duyular ötesine bilemeyeceğimiz fikrine yine akıl yürütme ile ulaşılmaktadır. Filibeli Ahmed Hilmi'ye göre bu durum adeta akıl yürütme ile akıl yürütülemeyeceği sonucuna ulaşmak anlamına gelmektedir. Dolayısı ile eğer akıl yürütme ile aklın aciziyetine ulaşıyorsak, bu aciz akılla Allah'ı ispat edemediğimiz gibi onu inkar da edemeyiz. Bundan ötürü, Filibeli Ahmed Hilmi'ye göre Kant'ın kritik metodu aklın gücünü kötüye kullananlar için ihtar olarak çok değerlidir. Fakat Filibeli Ahmed Hilmi sırf duyularımızla tecrübe edemiyoruz diye ilk sebep mefhumunu terk etmekle varlık bilmecesini çözmüş olmayacağımızı tam tersine tüm felsefeyi şüphe denizi içinde boğmuş olacağımızı ifade etmektedir. Bu noktada Filibeli Ahmed Hilmi Fransız fizikçi ve matematikçi Henri Poincaré'nin *İlim ve Farazi* adlı eserine başvurarak, tüm ilimlerin varolabilmek için duyular ile tecrübe edilemeyen varsayımlara dayandığını söylemektedir. Dolayısı ile ister felsefe olsun isterse pozitif bilim dalları olsun tecrübeyle kanıtlayamadıkları varsayımları hakikat olarak kabul etmek zorunda kalmışlar ve hakikatlere akıl yolu ile ulaşmışlardır. Böylelikle Filibeli Ahmed Hilmi, materyalizmin üçüncü ve altıncı ilkesini de öne sürdüğü tezlerle eleştirmiştir.

Filibeli Ahmed Hilmi, materyalizmin yedinci ve sekizinci ilkelerini, önceki ilkelerde olduğu gibi, materyalist düşünürlerin eserlerine eleştirel göndermeler yaparak ve kendisi gibi düşünen filozof ve bilim adamlarından destek alarak eleştirmektedir. Bedenden ve maddeden bağımsız bir ruhun varlığı meselesine, Filibeli Ahmed Hilmi Auguste Comte'u eleştirerek başlamaktadır. Zira Comte psikolojiye ayrı bir bilim olarak

değil biyolojinin bir dalı olarak kabul ettiği gibi tarih, felsefe ve ahlak gibi beşeri bilimleri de pozitif bilimlerin birer dalı olarak saymıştır. Filibeli'ye göre Comte'un bu yaklaşımı onun insanlığın geçirdiği aşamaları hiyerarşik bir sıralamaya koymasından kaynaklanmaktadır. Zira Comte, insanlığın çocukluk evresinde dini merkezli gençlik evresinde felsefe merkezli yetişkinlik evresinde ise bilim merkezli düşündüğünü ve yaşadığını öne sürmüştür. Filibeli Ahmed Hilmi'ye göre bu yaklaşım yanlıştır zira bu üç kavram birbirinin zıttı değildir. İnsanlık aynı anda dine, felsefeye ve bilime ihtiyaç duymaktadır. Filibeli Ahmed Hilmi'ye göre bilim insanlığın merakını felsefe aklını din ise ruhunu beslemektedir²²⁷. Ayrıca Auguste Comte'un biyografisini ele alan Ahmed Hilmi, Comte'un hayatının son evrelerinde önceki görüşlerini terk ettiğini ve bilimin dinin yerini alamayacağını, insanın ikisine aynı anda ihtiyaç duyacağını kabul ettiğini ifade etmiştir²²⁸.

Filibeli Ahmed Hilmi, *Allah'ı inkâr mümkün mü?* isimli eserinde ruh ve beden ilişkisi üzerine yazıp çizen düşünürlerin görüşlerini tahlil ve tenkit ederek nihayet bu alandaki en yetkin açıklamanın Muhyiddin Arabi tarafından yapıldığını söylemiştir. Arabi'ye göre bedenin çürümesinden sonra ruh ahirette yeni bir "mazhar" (substratum) bulacaktır ki Filibe bu görüşe aynen katılmaktadır. İbn-i Arabi'nin yanı sıra Filibeli Ahmed Hilmi, Gazzali'nin fikirlerine de ruh ve beden ilişkisini açıklamak için başvurmuştur. Gazzali'ye göre duyularımız ile tecrübe edemeyeceğimiz hakikatler vardır. Bu hakikatlere ise insan idrakinin oldukça müstesna bir özelliği ile ulaşılır ki bu özelliğe *temyiz-i akl* denir. Bu özellik insanda fitraten bulunan ilahi bir vergidir²²⁹.

İbn Arabi ve Gazzali'nin ruh konusundaki fikirlerini harmanlayan Filibeli Ahmed Hilmi bu konudaki kendi nihai yorumunu şöyle izah etmektedir:

"Ruhu görmüyoruz, fakat elektriği de görmüyoruz ama eserleriyle tanıyoruz. Ruhi olaylar onun varlığı için yeter kanıt değil midir? Hiçbir zaman ruhu maddenin eseri saymaya hakkımız yoktur ve bunu ilim yolu ile yapamayız. Bu ne akılla, ne tecrübe ile yapılabilir. Bunlar karşılık alemler ruhtan ibaret sayan idealistlerin veya yalnız kuvvet özelliğinden ibaren sayan materyalistlerin hakkı yoktur."

²²⁷ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Üss-i İslam (İslam İnanç Esasları)*, Hazırlayanlar Adnan Bülent Baloğlu, Halife Keskin, TDV Yayınları, Ankara: 2004 , s. 9

²²⁸ Filibeli Ahmed Hilmi, *Allah'ı İnkâr Mümkün Mü?*, s. 47

²²⁹ Age, s. 129

Materyalizmin temel ilkelerini çeşitli yöntemle tenkid ettikten ve çürütmeye çalıştıktan sonra Filibeli Ahmed Hilmi, bu akımın toplum üzerindeki etkilerine deyindir. Materyalizmin nerede olur ise olsun aynı sonuçları doğurduğunu söyleyen düşünür, bu sonuçların maddeperestlik, elem ve ümitsizlik, sefahat ve ahlaki iflas ve benzeri şeyler olduğunu ifade eder.²³⁰ Doğu çevresinde materyalizmin hem yükselişe sevk edemeyen bir şey olduğunu, hem de henüz dirilmeye başlayan dini ve milli emelleri, ulvi ve mukaddes hedefleri mahvedecek çirkin ve uğursuz bir yalan ve tahrip mezhebi olduğunu söyler.²³¹

Eleştirilerini ölçülü bir şekilde yapan düşünür, materyalizm reisleri arasında yer aldığını söylediği Büchner hakkındaki eleştirilerine açıklık getiriyor. Büchner’i kötülük ile itham etmediğini söylüyor. Fakat materyalistlerde ortaya çıkan ahlak ve faziletin mesleklerinin ürünü olmadığını, dindar çevre ve validelerinin ve bilimsel metanetlerinin ürünü olduğunu da ekliyor.²³²

4.3.7. Siyasi Görüşleri

Düşünürün siyasi fikirlerine geçmeden evvel siyasi görüşleri konusunda kendisini nasıl tanımladığını ifade etmek yararlı olacaktır. “Muhalefetin İflası” adlı eserinin giriş bölümünde kendisini tanımlarken “*Tarafsızlığı bir vatan vazifesi bilen Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi*” ifadesini kullanarak siyasi olarak bir tarafta yer olmadığını ifade etmek ister. Kendisi hem hükümeti eleştirmiş, hem de muhalefet olan İtilaf ve Hürriyet Fırkası’nı eleştirmiştir. Bunu şu şekilde ifade eder:

“*Maksadımız İttihat fırkasını aklamak veyahut da bu fırkanın bilinen hatalarını örtmek değildir. Lakin bir fırkanın hataları, diğer bir fırkanın daha büyük hatalarını mazur gösteremeyeceği gibi mesuliyeti dahi üzerinden atamaz.*”²³³

O, “*erbabı zuhur edinceye kadar hiçbir fırkaya tabi olmayarak bağımsız bir vicdan ile hareket vatani bir görevdir*”, der.²³⁴ Muhalefet konusunda halkı ikaz etme amacı taşımaktadır. Ona göre muhalefet garip hallere uğramıştır ve ümitler boşa

²³⁰ Ahmed Hilmi, *Huzur-ı Akl ü Fende*, s.144

²³¹ Age, s.209

²³² Age, s.144

²³³ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Muhalefetin İflası*, Sadeleştiren: Ahmet Eryüksel, Nehir Yayınları, İstanbul:1991, s.18

²³⁴ Age, s.26

çıkıştır, bu program ve şartlarda vatan ve millete faydalı bir muhalefet mümkün olamayacaktır.²³⁵

Ona göre Osmanlı toplumu, özellikle Müslümanlar siyasi münakaşa, seçimlere takdir, görev ve teşebbüs gibi meşrutî bir hükümet için gerekli olan özelliklerden yoksundurlar. Bu durum ise sosyal ve siyasi noksanların çok açık bir şekilde ortaya çıkmasına neden olmuştur.²³⁶ Düşünürü göre, Meşrutiyet döneminde milletin terbiyesi, yükselme ve ilerleme yoluna sevki aydın sayılan vatan gençlerinin vazifesidir. Fakat gençler bunun “fedakarlık, zevk ve sefayı terk etmek sayesinde olabileceğini” takdir edememişlerdir. Aydın sayılan bu sınıf, para ve şöhret peşinde koşmaya başlamıştır.²³⁷

Filibeli Ahmed Hilmi Muhalefetin İflası adlı eserinde adı geçen herkese cevap hakkı tanımış, yalan yahut tahrifat olması durumunda kendilerinin ve kamuoyunun ikaz edilmesini istemiştir. “Eserden dolayı doğrudan doğruya kendilerini alakadar görenlere de söz hakkı veriyoruz. Fakat hakikati inkara kalkışan olursa o vakit biz de ihtiyatı terke ve izahatı tamamlamaya mecburiyet görürüz.”²³⁸ Diyerek hem söz hakkı vermiş hem de hakikati inkar ettirmeyeceğini dile getirmiştir.

Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'nin siyasi görüşlerini büyük ölçüde yaşadıkları belirlemiştir. Onun Abdülhamid'e karşı olan fikirleri yaşadığı sürgün hayatının da etkisiyle kendini eserlerinde de göstermiştir. Düşünürün Abdülhamid'e karşı olması onun eleştirilmesine yol açmıştır. Onun “Senusiler ve Sultan Abdülhamid” adlı eserinin transkribe edilmiş halinde yayıncı, bu kitabın çok bilindik bir kitap olduğunu fakat Sultan Abdülhamid'le ilgili yargılarının aşırılığı yüzünden ihmal edildiğini ifade ettikten sonra şu sözleri kullanmaktadır:

*“Filibeli Ahmed Hilmi, dönemin “İslamcı” olarak niteleyebileceğimiz yazarlarından. Batıyla ilgili görüşleri, dönemin diğer Müslüman düşünürlerinde de rastladığımız zaafı taşıyor. O da herkes gibi Müslümanların Batı'nın ilim ve medeniyetini benimseyip kendi dinlerini korumalarından yana. Doğal olarak, Müslümanların bugün bile telaffuz etmekten kaçınırsalar da etkisinden sıyrılamadıkları bu görüşler kitaba yansımış.”*²³⁹

²³⁵ Ahmed Hilmi, *Muhalefetin İflası*, s.28

²³⁶ Age, s.77

²³⁷ Age, s.77

²³⁸ Age, s.15

²³⁹ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Senusiler ve Sultan Abdülhamid Asr-ı Hamidide Alem-i İslam ve Senusiler*, Hazırlayan: İsmail Cömert, Ses Yayınları, İstanbul:1992, s.14

Düşünür yaşadıklarının da etkisiyle olmuş olacak Abdülhamid'i hiç sevmemektedir. Onun alem-i İslam için ilerlemenin yıkıcı bir darbesi olduğunu söyler. Halifelik makamının ancak bir dahi, mümtaz bir vücut ve müstesna bir padişah tarafından ifa edilebileceğini dile getiren düşünür, Abdülhamid ile böyle bir dahi arasında “tezad-ı tam” namı verilebilecek bir mesafe olduğunu söyler. Onun nefsinde hiçbir fazilet bulunmadığı için fazileti inkar eder bir halde olduğundan bahseder.²⁴⁰

Bilindiği gibi İslam Birliği siyaseti II. Abdülhamid ile özdeşleşmiştir.²⁴¹ Fakat Filibeli Ahmed Hilmi eserinde buna karşı çıkar. İttihad-ı İslam terkinin 3 farklı anlamı üzerinde durur. İlk olarak, İttihad-ı İslam siyasi bir ittifak manasına gelebilir diyerek farklı kavimlerin ve lisana sahip insanların bir hükümet altında idaresinin imkansız olduğundan bahseder. Kendi memleketinin istikbalini temin edemiyor diyerek Abdülhamid'i eleştirir.

İkinci olarak İttihad-ı İslam'ın dini bir ittifak manasına gelebileceğini söyler. Bunun zaten hali hazırda mevcut olduğunu belirtir. Böyle bir emelin Abdülhamid'te mevcut olmadığını ve bunun için hiçbir şey yapmadığını söyler. “*Abdülhamid , islamın hiçbir noktasına hizmet edemediği gibi İttihad-ı din-i İslam'a dahi en ufak bir hizmette bulunmamıştır.*” der.²⁴²

Üçüncü olarak ise İttihad-ı İslam'ın en makul ve lazım sureti olduğunu düşündüğü İttihad-ı İctimai'yi açıklar. Bu ittihadın maksadın İslam dinine mensup kimseler arasında hukuka riayet ve çıkarların muhafazası üzerine tesis edilmiş bir uhuvvet olduğunu söyler.²⁴³ Abdülhamid'in bunu da yapmadığını belirtir. Ona göre Abdülhamid'e isnat edilen ittifak fikrinin doğrusu şu şekildedir:

“Abdülhamid'in bazı teşebbüsat ve amali vardır ki Avrupalılarca yanlış telakki olunarak fikr-i ittihadı delalet olarak görülmüştür. Bu teşebbüsat ve amalin mahiyetini birkaç sözle meydana çıkarmalıyız. Abdülhamid'in bir noktada “dai sevdası” var idi. Bu da nasıl olursa olsun, Hürriyet ve Meşrutiyet'e mani olmaktı. Diyebiliriz ki:

²⁴⁰ Ahmed Hilmi, *Senusiler ve Sultan*, s. 63

²⁴¹ Bakınız İhsan Süreyya Sırma, *II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti*, Beyan Yayınları, 10. Baskı, İstanbul: ?

²⁴² Ahmed Hilmi, *Senusiler ve Sultan*, s.66

²⁴³ Age, s. 66

memleketinin yarısını feda etmekle meşrutiyeti kabul arasında muhayyer bırakılsa, Abdülhamid birinci şıkkı kabul etmekte tereddüt etmezdi.”²⁴⁴

Düşünür Abdülhamid’in İslamı çöküş ve alçalış çukuruna sürükleyen, aleni fenalığın, kasdi fenalıkların, yani mutlakiyet ve istibdatın son mümessili olduğunu söylemektedir.²⁴⁵ Onun bu eleştirilerinde yaşadığı sürgünün, kendisine suç isnat edilmesinin ve çıkardığı gazetelerin kapatılarak fikir özgürlüğünün elinden alınmasının çok etkisi vardır. Tüm bu yaşadıkları onun II.Abdülhamid’e karşı soğutmuş ve onu bu denli eleştirmesine neden olmuştur.

4.3.8. Filibeli Ahmed Hilmi’ye Göre Toplumun Gerilemesinin Sebepleri ve Toplum Çöküntüden Kurtaracak Çözüm Önerileri

Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi’ye göre İslam toplumu gerilemededir. Bu kabul üzerine düşüncelerini bina etmeye başlayan düşünür, döneminin diğer düşünürleri gibi gerilemenin sebeplerini bulmak istemekte İslam toplumunu çöküntüden kurtaracak çareler aramaktadır. Bu konuda oldukça tarafsız olmak gerektiğini dile getiren düşünüre göre, İslam’ın bugünkü halini (yaşadığı dönemi kastederek) hoş ve iyi görmek bir sevgi göstergesi olamaz, aksine bir topluluk çöküntü ve gerilemesinin sebeplerini bilmez ise, ilerleme yükselme için hazırlanamaz.²⁴⁶ Bu yüzden düşünür tüm tarafsızlığıyla meseleyi olduğu gibi ortaya koymak için tüm gayretiyle objektif olmaya çalışmaktadır. Bunu yapabilmek için ise Dozy v.b. muhaliflerin görüşlerine de yer vermekte ve eleştirilerini bunlar üzerinden gerçekleştirmektedir. Onun şu sözleri tarafsızlığının bir göstergesidir:

“Bu tenkidat tamamen değilse bile kısmen bir esasa müstenittir. Maalesef henüz alem-i İslamın her tarafında terakki ve tekâmüle mani pek çok ahval mevcuttur. Burasını tamamıyla itiraf ederiz.”²⁴⁷

Düşünüre göre çöküntü ve gerileme sebeplerinden birisi “dini his” ten yoksunluk yani dini his yerine suret ve harici amellerin ikame edilmesidir.²⁴⁸ Bu konunun din görevlilerince anlaşılmadığından yakınan düşünür, ilmiye ve sofıyyenin kesin ve ciddi

²⁴⁴ Ahmed Hilmi, *Senusiler ve Sultan*, s.67

²⁴⁵ Age, s.106

²⁴⁶ Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslam*, s. 621

²⁴⁷ Age, s. 641

²⁴⁸ Age, s. 646

bir ıslahata muhtaç olduğunu belirtir ve meşayih inziva, atalet yahut harika ve gariplik göstermek gibi şeyler yerine, göstereceği en büyük keramet milleti ihya etmektir, demektedir.²⁴⁹

Diğer bir gerileme sebebi ise bir taraftan bugünkü fenlerin öğretilmesi lüzumu öne sürülürken diğer taraftan ise bu fenlerin muzır ve yanlış gibi gösterilmesidir. Düşünüre göre İslam dini hikmet ve hakikati bakımından ilimlerin ve fenlerin aleyhinde bulunmaz.²⁵⁰

Durgunluk, ilerlemeye düşmanlık, gelişme fikrine karşı bilgisizce sahip çıkma, zamana göre gerekli ihtiyaçları anlamamak da diğer bir gerileme sebebidir.²⁵¹ Bu noktada düşünürün içtihat konusundaki görüşleri önemlidir. Zira zamana göre gerekli ihtiyaçları anlamak ve bu ihtiyaçlara cevap verebilmek ancak yeni içtihatlar yapılması ile mümkündür. Bunu şu şekilde ifade eder:

“Bugün kurûn-ı vustâ dimağının mahsulü olan bir ictihadı yaşatmaya çalışmak, bir müstehâseyi canlandırmak emeli kadar müstehîldir.

Velev selim böyle bir fikir ve ictihadı yaşatmak mümkün farz olunursa bile bu, yine bir felakettir. Zira ictimâiyat-ı hazıraya karşı yarı bedevi bir ictimâiyatla rekabete kalkışmak, öküz arabalarıyla şimendifere rekabete kalkışmak kabilindedir.”²⁵²

Düşünüre göre basit bilgilerle yetinmek, sığ bir taklit, bir toplumu kukla giydirir gibi, kalıtımla gelen ve yaratılışlarındaki hallerinden sıyrılarak hemen başka hallere girebileceğini sanmak da bir başka gerileme sebebidir.²⁵³ Taklidin ilerleme için yeterli olmayacağını hatta yanlış ve hatalı yönlerin taklit edilmesi şeklinde gelişirse toplumun felaketine sebebiyet verebileceğini her fırsatta zikreden düşünür, “Ne taassup, ne kötü taklit”²⁵⁴ diyerek fikirlerini özetler.

²⁴⁹ Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslam*, s. 647

²⁵⁰ Age, s. 658

²⁵¹ Filibeli Ahmed Hilmi, *Allah'ı İnkâr Mümkün Mü?*, Haz: Necip Taylan, Çağrı Yay. İstanbul: 2001, s.11

²⁵² Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslam*, s. 661

²⁵³ Ahmed Hilmi, *Allah'ı İnkâr*, s. 11-12

²⁵⁴ Age, s.12

Gerilemenin sebeplerini izah eden düşünür toplumun bu gerilemeden nasıl kurtulacağını da anlatır. Düşünüre göre toplumun selamete ermesinde asıl yükü sırtlayacak olan iki zümre vardır:

- 1- Öğretmenler, düşünürler ve teknik elemanlar,
- 2- Din Hizmetlileri.²⁵⁵

Bu iki zümrenin üzerine düşen görevi hakkıyla yerine getiremediğini ifade eden düşünür, ilim adamlarının günün ihtiyaçlarını anlayamadıklarını ifade eder.²⁵⁶

Ülkenin yenilenmeye muhtaç olduğunu her fırsatta dile getiren düşünür “*Yola girdikten sonra yürümek kolaydır.*”²⁵⁷ İfadesini kullanır. Nasıl, ne şekilde ve ne zaman ne yapılacağını bilmesi yolun takip edilebilirliği açısından oldukça önemlidir. Yenilenmenin yüzeysel ve ayrıntılarda olmaması gerektiğini belirterek “*Bir şeyin aslı yenilenmeden, detayı yenilenmez. Sahte bir tamir ise, yenilenme değildir.*” diyerek konuyu özetlemektedir. Ona göre yenilenme baştan aşağı olmalı ve kalıcı bir şekilde olmalıdır. Bu yenilenmeye maneviyatı da dahil eden Filibeli Ahmed Hilmi, inancın esaslarının safiyeti korunması koşuluyla telkin ve anlayış itibarıyla da yenilenme olmasının gerekliliği üzerinde durur. Muhafazakarlık konusunun bu noktada devreye girebileceğini fark eden düşünür şu ifadeleri kullanır:

“*İyi bir muhafazakarlık, değişmesi mümkün olmayan esasların sahte bir teknik ve uydurma bir ilerleme ile tahripten korunmasıdır. Yoksa fikri ve teknik ilerlemenin tasarrufundaki şeyleri muhafazaya çalışmak, günümüzün amansız tasarrufunu inkar demek olur ki, bu hem mümkün değildir, hem de zararlı ve yıkıcıdır.*”²⁵⁸

Avrupa medeniyetinin toplumu istila etmesinden kurtulmak için ise süratle tedbir alınması gerektiğini söyleyen düşünür, bu tedbirleri mahalli ve umumi olmak üzere iki kısma ayırır. Mahalli tedbirler İslam vatanlarından her birine has olan tedbirler iken, umumi tedbirler ise umumi İslam vatanına yani tüm Müslümanlara mahsus tedbirlerdir.²⁵⁹

²⁵⁵ Ahmed Hilmi, *Allah'ı İnkâr Mümkün Mü?*, s. 14

²⁵⁶ Age, s. 14

²⁵⁷ Age, s. 14

²⁵⁸ Age, s. 15

²⁵⁹ Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslam*, s. 663

Mahalli tedbirlere bakılacak olur ise bunlar; ilmiyenin vazifelerinin tayini ve taksimi, medreselerin yeni tarz ve usule uygun biçimde şekillendirilmesi, eğitimin ıslahı, bucakların manevi idaresine iktidarı yeten hususi bir sınıfın yetiştirilmesi şeklinde sıralanabilir.²⁶⁰ Görüldüğü gibi düşünür ilmiye sınıfının toplum üzerindeki etkilerini görmüş ve bu sınıfın vazifelerinin sınırının belli olmasını istemiştir. Ona göre avam arasında yaygın olan zararlı fikirlerin ortadan kaldırılması için yine o fikirleri yaymış olanların aracılığına ihtiyaç duyulur.²⁶¹

Tedrisatın ıslahı için ise yeni fenler eğitime dahil edilmelidir. Düşünür medreseleri adeta bir müzeye benzeterek yenilenmeye ne kadar muhtaç olduğunu gözler önüne serer. Öğretmenlerin bu konuda önemli olduğunu, sadece öğretmenlerin de değil köy imamlarının da toplumsal yenilenme ve gelişmede önemli olduğunu belirtir. Köy imamlarının köy çocuklarını terbiye ettiğini ifade ederek bu şekilde onların eğitiminin toplum açısından önemini ortaya koymaktadır.²⁶²

Umumi tedbirler dikkate alınacak olur ise bunların içtihat ve mezheplerin tevhidî olduğu görülür. İchtihat konusuna eserlerinin pek çok yerinde değinen düşünür, yeniliklerin ancak bu şekilde mümkün olabileceğini söyler. Düşünür'e göre kırk elli alimden oluşan bir "Yüksek İchtihat Meclisi" oluşturulmalıdır. Bu şekilde içtihatların nitelikli ve sağlam olması sağlanabilecektir. Düşünürün hepsinden daha önemlisi olarak zikrettiği bir diğer umumi tedbir ise "Mezheplerin Birleştirilmesi"dir. Bunun için mezheplerin hepsinin tetkik olunması gerektiğini söyler ve yeni içtihatlarla Kuran'ın ruhuna uygun ve ihtiyaçları karşılayacak bir umumi mezhep oluşturulması gerekliliği üzerinde durur.²⁶³

Bu umumi mezhep hakkındaki düşünceleri ise şu şekildedir:

*"Bu mezheb-i umuminin sıfat-ı kâşifi "hikmet ve siret" olmalıdır. Öyle bir zamanda yaşıyoruz ki, esna-yı ibadette ayağın şöyle konulacağından, elin böyle tutulacağından velhasıl suretperestlikten hasıl olmuş ihtilafata bir ehemmiyet takdir etmek ve bu ihtilafatı yaşatmak (hiss-i diniyi öldüreceği için) dine karşı bir cinayettir."*²⁶⁴

²⁶⁰ Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslam*, s. 664

²⁶¹ Age, s. 664

²⁶² Age, s. 665

²⁶³ Age, s. 667-668

²⁶⁴ Age, s. 668

Düşünür son olarak “İslamiyetin simasını kaybetmeden hakkıyla medenileşmek ve yükselmeyi” çare olarak önermektedir. Bu çarenin zor olduğunu fakat imkansız olmadığını ifade eder.²⁶⁵ Toplumun sorunlarını tahlil eden ve çözüm önerileri sunan Filibeli Ahmed Hilmi’nin düşüncelerinden çağının dünyasını iyi tanıdığı anlaşılmaktadır. Çözüm önerilerini ise herkesin anlayacağı bir şekilde, ikna edici bir tonda kaleme almıştır.

4.3.9. Tarihçiliği

XIX. Osmanlı tarih yazıcılığı incelenirken, genellikle tarih ilminin batıda gelişen tekniklerinin geleneksel Osmanlı tarih yazıcılığını nasıl etkilediği ve nasıl dönüştürdüğü üzerinden durulmuştur²⁶⁶. Bu çalışmalar batı dillerini öğrenerek batılı eserleri okuyan Osmanlı aydınlarının modern yöntemleri geleneksel Osmanlı tarih yazıcılığına nasıl uyarladığını modernleşme anlatısı içerisinde ele almışlardır. Filibeli Ahmed Hilmi’nin “Tarih-i İslam” isimli eseri bu bağlamda dönüşen Osmanlı tarihçiliğinin güzel bir örneğidir. Bu eserinde Filibeli Ahmed Hilmi, İslamı ve İslam tarihini merkeze alarak modern bir tarih usulü ve tarih tenkidi, hatta buna bağlı olarak yeni bir din ve bilim tasavvuru geliştirmeye çalışmıştır²⁶⁷. Filibeli eseri boyunca, ortaya koyduğu tarihçiliğinde bilim ve akla özel bir vurgu yapmaktadır. Filibeli, bir bakıma Batılı yazarlara kendi teknik ve yöntemlerini kullanarak, cevap vermeyi amaçlamıştır.

Ortaylı’ya göre XIX. yüzyılda Osmanlı aydını batıyı farklı kılan unsurların peşindeydi ve bu durum tarih yazımlarını etkilemişti. Batı ile Osmanlı müesseselerinin ve kültürünün gelişimini mukayese etme, tarihçilerin temel amacıydı. Örneğin, “Cevdet Paşa’nın “Tarih”i her şeyden önce Avrupa kültürü ve içtimai müesseseleriyle bir hesaplaşmaydı.”²⁶⁸ Filibeli Ahmed Hilmi de Batı ile olan hesaplaşmasını İslam tarihi üzerinden gerçekleştirmekteydi. Filibeli Ahmed Hilmi İslam dini ve medeniyetinin kökenlerini, Batı medeniyetinin kökenleri ile beraber ele alarak, hangi aşamada Batı’da dinin eleştirildiğini ve hangi açılardan eleştirildiğini ve bu izahların İslam dini için neden kullanılamayacağını açıklamaya çalışmıştır.

²⁶⁵ Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslam*, s. 670-671

²⁶⁶ Bu açıdan örnek bir çalışma: Necdet Hayta ve Uğur Ünal, “*Modernleşme Döneminde Osmanlı Tarih Yazıcılığı (1789-1908)*” *Türkiye’de Tarih Yazımı* ed. Vahdettin Engin ve Ahmet Şimşek, Yeditepe Yayınevi, İstanbul: 2011

²⁶⁷ Kara, *Din ile Modernleşme*, s. 104

²⁶⁸ İlber Ortaylı, *Tarih Yazıcılık Üzerine*, Cedid Neşriyat, İstanbul: 2007, s. 90

Filibeli Ahmed Hilmi, İslam tarihçiliği geleneğinde Biruni, Zehebi ve İbn Haldun'un eserlerinde gerçekleştirdikleri tenkidi tarih anlayışını da kendi zamanına uyarlayarak eserine yansıtmıştır. Özellikle, İslam tarihçiliği geleneğindeki Siyer-i Nebi ve Menakıb-ı Ashab gibi muntazam eserlerin üslubundan ve yönteminden etkilendiğini eserinde açıkça ifade etmiştir²⁶⁹. Filibeli Ahmed Hilmi bu bağlamda tarihçiliğin bir kronoloji ve kıssalar yığını olmadığını, tarihçinin olayların arkasındaki gizli hakikatleri ortaya çıkarması gerektiğini söylemiştir²⁷⁰.

Filibeli Ahmed Hilmi, eserini ortaya koyarken oldukça çeşitli kaynaklar kullanmış, bu suretle Arap kavmi ve bölge coğrafyası hakkında da tetkiklerde bulunmuştur. *İslam Tarihi*'nin *Arap Yarımadası ve Arap Kavmi* bahsinde Arap Yarımadasının tabii halleri hakkında bilgi veren Filibeli Ahmed Hilmi bu konuda Şemseddin Sami Bey'in *Kamus 'ul Alam* isimli eserinden istifade ettiği belirtir ve yazara şükran ve hürmetlerini sunar²⁷¹. Filibeli Ahmed Hilmi, İslam Tarihi'ni yazarken kullandığı bir diğer özgün kaynak ise XIII. Yüzyıl'ın ünlü seyyahı İbn Battuta'nın *Seyahatnamesi*'dir. Filibeli Ahmed Hilmi, ünlü seyyahın tasvirlerinden istifade ederek hem coğrafi koşullar hem de Moğol dönemi olarak kabul edilen XIII. Yüzyıl hakkında otantik değerlendirmelerde bulunmuştur²⁷².

Filibeli Ahmed Hilmi'nin, İslam Tarihi'ni yazmasındaki bir diğer önemli mesele siyasi görüşlerini meşrulaştırmaktı. XIX. yüzyıla gelindiğinde ise Osmanlı aydınlarının içinde bulunduğu dünya büyük bir dönüşüm içerisindeydi. Bu dönüşümü açıklamak ve bir yaklaşım geliştirmek amacıyla ister tarihçi olsun ister bürokrat isterse de gazeteci ülkenin bütün aydınlarında tarihe yönelik bir ilgi oluşmuştu. Hemen her görüşten aydınlar fikirlerini savunmak için tarihten dayanak noktaları aramaya başlamışlar ve tarih kitapları yazmışlardır. Filibeli Ahmed Hilmi de benzer bir davranış geliştirmişti. Filibeli Ahmed Hilmi dâhil olmak üzere devrin düşünürleri dünya görüşlerini desteklemek için özellikle ortaçağ İslam tarihine yönelmişlerdi²⁷³. Bu dönemin öne

²⁶⁹ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslam*, Darüşşafaka Kütüphanesi Sahibi Hüseyin Hüsnü, Kostantiniye, Hikmet Matbaası, 1326-1327

²⁷⁰ Yasin Yılmaz, *Filibeli Ahmed Hilmi'nin Hayatı ve Tarihçiliği*, Ankara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Fakültesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1994, s. 79

²⁷¹ Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslam*, s. 109

²⁷² Age, s. 559

²⁷³ Örneğin *Endülü's Tarihi*'ni yazan Ziya Paşa'nın da, *Avrupa Medeniyetine Bir Nazar* kitabını yazan Akyığıtzade Musa'nın da amacı Ortaçağ tarihçisi olmak değildi. Amaçları bugünkü Avrupa Medeniyetinin İslam Medeniyetinden beslenerek geliştiğini göstermekti.

çıkan ve saygı duyulan tarihçilerinin başında Cevdet Paşa gelmekteydi. Cevdet Paşa çeşitli konulardaki görüşünü desteklemek için özellikle peygamber döneminden örnekler göstermekte ve önerilerini meşrulaştırmaktaydı. Örneğin; Cevdet Paşa'ya göre İslam'ın ilk mücahitleri “Narhı koyan ancak Allah'tır” ilkesinden hareketle devlet müdahalesini reddetmişler ve serbest ekonomiden yana olmuşlardır²⁷⁴. Cevdet Paşa peygamberin esas mesleğinin tüccarlık olduğuna vurgu yaparak ve İslam'ın daima çalışmayı ve kazanmayı övdüğünü hatırlatarak kapitalist iktisadi düzeni İslam tarihi üzerinden savunmuştur. Cevdet Paşa'nın tarihi üzerine kapsamlı bir çalışma ortaya koyan Christoph Neumann'a göre Cevdet Paşa'nın tarih yazımındaki asıl amaç “Tanzimat Devleti”ni anlatmak ve savunmaktır²⁷⁵.

Filibeli Ahmed Hilmi, Cevdet Paşa'nın tarihçiliğinden oldukça etkilenmiş ve hem yaklaşım hem de üslup olarak onu örnek almıştır. İslam tarihini yazarken Cevdet Paşa'dan faydalandığı ifade etmiş ve onu şu sözlerle övmüştür:

*“Milli ve muhterem bir muharririmiz (Kıyas-ı Enbiya müellifi merhum Ahmed Cevdet Paşa) zat-ı ali-yi nebiyi, taklidi gayr-i kabil sevimli bir üslupla ve asar-ı mutebere ve mevzukaya istinaden şu suretle vafediyor..”*²⁷⁶

Cevdet Paşa'nın serbest ekonomiyi savunması gibi Filibeli Ahmed Hilmi de anayasa ve meclis düzenini, İslam'ın ilk dönemlerinden örnekler vererek savunmuştu²⁷⁷. Filibeli Ahmed Hilmi, Emeviler dönemine kadar İslam Devleti'nin meşveretle yani uzlaşma ile yönetildiği vurgulanarak, anayasa ve meclis taleplerinin Batılılaşma değil öze dönüş olduğu ifade etmiştir. Bu yaklaşım tarzı özellikle Jön Türkler tarafından hararetle desteklenmiş ve II. Abdülhamit'in mutlakiyetçiliğine karşı kullanılmıştı. Bu dönemde hemen hemen bütün Jön Türk aydınlarının erken İslam devirlerindeki meşveret kavramına gönderme yaptığını söyleyebiliriz. Fakat Filibeli Ahmed Hilmi bu yaklaşımı başlı başına bir İslam Tarihi yazma noktasına getirmiştir. Yazdığı *İslam Tarihi*'nde Peygamber dönemine “hükümet-i meşruta” ismini veren Filibeli, peygamber döneminde İslam Devleti'nin “İslam Şurası” tarafından yönetildiğini ifade etmektedir. Filibeli'ye

²⁷⁴ Deniz Kılınçoğlu, *The Political Economy of Ottoman Modernity, Ottoman Economic Thought During The Reign of Abdulhamid II (1876-1909)*, Princeton University 2013, s. 55

²⁷⁵ Neumann'ın bu yaklaşımı eserinin isminden de rahatlıkla anlaşılabilir. Christoph K. Neumann, *Araç Tarih Amaç Tanzimat Tarih-i Cevdet'in Siyasi Anlamı*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul: 1999

²⁷⁶ Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslam*, s. 202-203

²⁷⁷ Namık Kemal'in bu konuda çok çeşitli yazıları vardır.

göre bu şura muntazam kurallara tabiydi ve peygamber dahi bu kurallara uymaktaydı. Eğer peygamber bu kuralların dışında bir karar almaya kalkarsa, şura üyeleri peygamberi uyarırlardı. Filibeli'ye göreyse “Zat-ı aliyi nebi, bu hakperest ashabtan muber olmak şöyle dursun, razı ve memnun olur, sebat ve dirayetlerini medh ve takdir ederdi.”²⁷⁸

²⁷⁸ Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslam*, s. 308

BEŞİNCİ BÖLÜM

FİLİBELİ AHMED HİLMİ'Yİ ETKİLEYEN ESERLER VE DÖNEMİN FİKRİ TARTIŞMALARINA KATKISI

5.1. FİLİBELİ AHMED HİLMİ'Yİ ETKİLEYEN ESERLER

Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'nin düşüncelerini daha iyi anlamak ve içinden bulunduğu düşünce dünyasını analiz edebilmek için okuduğu eserlere bakmak faydalı olacaktır. Burada onun sadece basılı eserlerinde atıfta bulunduğu ve açıkça adını verdiği eserler yer almaktadır. Açıkça atıfta bulunmadığı, sadece yazarı zikrettiği ya da sadece eserin ne hakkında olduğunu söylediği de onlarca eser ve yazar bulunmaktadır. Ayrıca gazetelerinde atıflarda bulunduğu kişiler de bu listeye dahil edilmemiştir. Dolayısıyla bu listede yer alan kitapların kat kat fazlası bir kütüphaneye sahip olduğunu düşündüğümüz yazar için bu liste oldukça azdır. Okuduğu kitaplar hakkında bir fikir vermesi açısından listenin buraya eklenmesinin faydalı olacağı açıktır.

Filibeli Ahmed Hilmi'nin okuduğu kitapların bu kadarına bile bakarak Arapça, Farsça ve Fransızca bildiğini söyleyebiliriz. Çoğu Fransızca kitabı orijinalinden okuduğu açıktır. Antik Yunan Filozoflarından Avrupalı Ansiklopedistlere kadar uzanan geniş bir yelpaze içinde yer alan birçok kaynağı analiz edebilecek, eleştirebilecek kadar okumuştur. Eleştirilerde bulunurken o dönemin kaynaklarından haberdar olduğunu belirtmiş, eleştirilerini güçlendirmek için ise kimi zaman bu kaynaklardan destek almıştır.

Onun kütüphanesine bakıldığında göze çarpan belli başlı türler görülmektedir. Öncelikle materyalizmin ve pozitivistizmin etkisi altında yazılmış olan fizik kitapları onun ilgi alanına girmektedir. Bu kitapları okuyarak eleştirilerde bulunmuştur. Felsefi yönü ağır basan kitaplar da bir diğer türdür. Bunun yanı sıra tasavvuf ve İslam felsefesi hakkındaki kitaplara da geniş yer vermiştir. Öte yandan ise dinler ve dinler tarihi hakkında kitaplara büyük önem verdiği görülür. Aşağıda sayacağımız eserler onun sahip olduğunu düşündüğümüz kütüphanesinin sadece küçük bir kısmıdır. Zira düşünürün sadece kendisine ait kırkı aşkın eseri vardır.

Bu eserlerin Filibeli Ahmed Hilmi'yi hangi bağlamda etkilediği ve onun ilgili eserleri ne yönde tahlil ve tenkit ettiği “Filibeli Ahmed Hilmi'nin Görüşleri” bölümünde kimi zaman aşağıdaki yazar ve eserlerin ismini doğrudan zikredilerek, kimi zamansa tartışmanın genel boyutu çerçevesinde doğrudan ismi verilmeden içerdiği fikirler açısından incelendi²⁷⁹.

Kutsal Metinler

1. Kuran-ı Kerim
2. Hintlilerin Mukaddes Kitabı Rig Veda Onuncu Kitap²⁸⁰
3. İbrani Kitabı Talmut²⁸¹

Hadis, Fıkıh ve Siyer Kaynakları

4. İmam-ı Müslim - Sahih-i Müslim - Fedail²⁸²
5. İmam-ı Azam Ebu Hanife – El-Alim ve'l Mütellim (Öğretici ve Öğrenci)²⁸³
6. İmam-ı Azam Ebu Hanife – Fıkıh-ı Ekber²⁸⁴
7. İmam-ı Gazzali – İhya-u Ulumi'd Din²⁸⁵
8. Siyer-i Halebi²⁸⁶
9. Siyer-i Nebi²⁸⁷

Tasavvuf Kitapları

²⁷⁹ Bkz. Çalışmanın “Filibeli Ahmed Hilmi'nin Görüşleri” bölümü. Ayrıca bu eserlere ilişkin detaylı bilgi için bkz. “Türkiye Kaynakçası” www.kaynakca.info

²⁸⁰ Hinduizmin kutsal metni “Vedalar”ın ilk bölümüdür. Eser on kitaptan oluşur. Dünyanın en eski kutsal metnidir.

²⁸¹ Yahudilerin dini metinleridir. Fıkıh kitabıdır.

²⁸² Buhari ile beraber en çok güvenilen hadis kaynağı olan İmam-ı Müslim'in eseridir. Eserin Fedail (fezail) bölümü peygamberin ve sahabelerin faziletlerini konu almaktadır.

²⁸³ Eserde Ebu Hanife, Ebu Mukatil isimli öğrencinin sorduğu sorulara cevap verir. Eserde iman ve ilgili kavramlar ele alınır.

²⁸⁴ Hanefi mezhebinin kurucusu İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin itikâda dair eseridir.

²⁸⁵ Eser Gazzali'nin fıkıh ve tasavvuf anlayışını konu almıştır. Eser en çok okunan İslam kaynaklarından biridir.

²⁸⁶ Peygamberin hayatını konu alan siyer türünde yazılan bu eser İbrahim B. Mustafa- el Halebi el Mudari'nin “Nazmu's Sireti'n Nebeviyye” adlı eserinin ilk Türkçe tercümesidir. Eser III. Selim devrinde Türkçe 'ye kazandırılmıştır.

²⁸⁷ Peygamberin hayatını destansı bir şekilde anlatan bu eser 1388 yılında Erzurum'lu Mustafa Darir tarafından yazılmıştır.

10. Simavna Kadısıoğlu Şeyh Bedrettin – Varidat²⁸⁸
11. Muhyiddin Arabi – Füsüs-ül Hikem²⁸⁹
12. Abdülkadir Geylani- Gunyetu't Talibin²⁹⁰
13. Abdülkadir Geylani – Futuhu'1 Gayb²⁹¹
14. Abdülkadir Geylani – Mektubatu'1 Havatir²⁹²
15. Niyaz-i Mısri – Divan²⁹³
16. Mevlana – Divan²⁹⁴
17. Mevlana – Mesnevi²⁹⁵
18. Seyyid İmameddin Nesimi Divanı²⁹⁶
19. İmam-ı Gazzali – Kitab-ı Maznun bih ala gayri- ehlihi²⁹⁷
20. Abdüsselam el Esmer- Kaside-i Aşkiyye²⁹⁸

Materyalizmi Tartışan Bilimsel Eserler

21. Karl Vogt – Kömürcü'nün İmanı ve Fen²⁹⁹
22. Jacob Moleschott – Hayatın Deveranı³⁰⁰

²⁸⁸ Orijinali Arapça olan eser ünlü Osmanlı mutasavvıfı Şeyh Bedreddin (1359-1420) tarafından kaleme alınmıştır. Bu eserde yaratılış, insan, tanrı ve ölüm gibi kavramlar yazarın kendine özgü tasavvuf anlayışı içerisinde işlenmiştir. Eser Şeyh Bedreddin vahdet-i vücud yaklaşımını yansıtmaktadır.

²⁸⁹ Eser ünlü İslam Mutasavvıfı Muhyiddin İbn'ün Arabi (1162-1240) tarafından kaleme alınmıştır. Eser Arabi'nin en ünlü çalışması olarak kabul edilir.

²⁹⁰ Eser ünlü İslam mutasavvıfı Abdülkadir Geylani (1078-1166) tarafından kaleme alınmıştır. Yazar Gavs-ı Azam adıyla da bilinir. Arapça yazılan bu eser İslam dininin özünü anlatmaktadır.

²⁹¹ Tasavvufi bir anlayışla yazılan bu eser kulun Allah'a nasıl yaklaşacağını konu alır.

²⁹² Bu eserde yazar, 15 mektup içerisinde Kuran'dan çeşitli ayetlerin tefsirini yapmıştır.

²⁹³ Ünlü İslam mutasavvıflarından Niyazi Mısri'nin (1618-1693) şiirlerini topladığı eserdir.

²⁹⁴ Tam adı Dîvân-ı Kebîr olan eser Mevlana Celâleddin-i Rûmî'nin söylediği ilahi aşk şiirlerinden oluşan manzum bir eserdir

²⁹⁵ Altı ciltten oluşan bu eser Farsça kaleme alınmıştır. Eser Mevlana'nın tasavvuf anlayışını 25.632 beyit içerisinde işlemiştir.

²⁹⁶ 14. Yüzyıl Türk Şairi Nesimi'nin bu eserinde şiirlerini derlemiştir. Eserde Hallac-ı Mansur'un vahdet-i vücudçuluğuna benzer bir dini anlayış gözlemlenmektedir. Eserin şairi Nesimi Kuran şairi olarak da bilinir.

²⁹⁷ Eser, marifetullah melekler ve ölüm sonrası gibi konuları ele alır. Gazzali bu eserinde özellikle ruh konusunda görüşlerini izah etmiştir.

²⁹⁸ Arusi tarikatının kurucusu Abdüsselam el Esmer tarafından Tasavvufi üslupla vahded-i vücud felsefesinin işlendiği bir kasidedir.

²⁹⁹ Eser 1854 yılında basılmıştır ve orijinal ismi "Kohlerglaube und wissenschaft"tır. Eserde yazar Wager'in ilahi yaratılışa olan anlatısını bilimi öne çıkararak eleştirmektedir. Ayrıca eser Hegel'in diyalektik materyalizmine de eleştiriler sunmaktadır.

³⁰⁰ Asıl adı "Kreislauf des lebens" olan eser 1852 yılında basılmıştır. Filibeli Ahmed Hilmi'nin okuduğu Fransızca tercümesi ise "La circulation de la vie" adıyla 1866 yılında basılmıştır. Eser tıpkı Büchner gibi

23. Christian Ludwig Louis Büchner – Madde ve Kuvvet³⁰¹
24. Jean Taussat – Le Monisme et L'Animisme³⁰²
25. Ernst Heackel – Genel Morfoloji³⁰³
26. Ernst Heackel – Yaratılış Tarihi³⁰⁴
27. Henri Poincare – Bilimin Değeri³⁰⁵
28. Ernst Heackel –Antropojeni³⁰⁶
29. Gustave Le Bon – Maddenin Tekamülü³⁰⁷
30. Gustave Le Bon – Kuvvetin Tekamülü³⁰⁸
31. Henri Poincare – Bilim ve Varsayım³⁰⁹
32. Ernst Heackel – İnsanın Oluşumu³¹⁰

Bilim Felsefesi ve Pozitivist Eserler

33. Auguste Comte – Müsbet Siyaset Manzumesi³¹¹
34. Auguste Comte – Pozitif Felsefe Dersleri³¹²

madde ve kuvveti ayrı görmekte ve materyalizmi savunmaktadır. Madden muhafazası tezini destekleyen yazar bu suretle madde ve evrenin daimiliğini savunmuştur

³⁰¹ Asıl adı “Kraft und Staff” olan eser 1855 yılında basılmıştır. Filibeli Ahmed Hilmi, eseri 1911 yılında Baha Tevfik tarafından yapılan tercümesinden okumuştur. Eser materyalist dünya görüşünü savunur niteliktedir.

³⁰² Asıl adı “Le Monisme et L'Animisme: Leur vaeur çömme hyptheses dans le trasformisme” olan eser 1908 yılında basılmıştır Eser Monizm ve animizmi ele almaktadır. Varlığın ve enerjinin kökenlerini ve aralarındaki ilişkiyi tartışmaktadır.

³⁰³ Eserin orijinal adı “Generelle Morplogie der organismen”dir. Eser 1866 yılında yayınlanmıştır. Yazar eserinde evrimci tezlere yer vermektedir.

³⁰⁴ Asıl adı “Natürliche Schöpfungsgeschichte” olan eser 1868 yılında basılmış ve doğal seleksiyon vasıtasıyla insan ırkının gelişimi anlatmıştır.

³⁰⁵ “La valeur de la science” ismiyle 1905 yılında yayınlanan eser matematik ve fizik bilimleri ile astronomiyi konu edinir.

³⁰⁶ Orijinal adı “Anthropgenie” olan eser 1874 yılında yazılmıştır. Kitap Darwinin tezlerini savunmuş ve Alman akademisinde evrimci tezlerin yaygınlaşmasını sağlamıştır. Eserin ana konusu insan ırkının kökenidir.

³⁰⁷ Eserin orijinal adı “L'evolution de la Matière” olan eser 1905 yılında yayınlanmıştır. Eser, madde ve enerji arasındaki ilişkiyi materyalist teori bağlamında işlemektedir.

³⁰⁸ Eserin orijinal adı “L'evolution des Forces” olan eser 1907 yılında yayınlanmıştır. Kitapta yazar önceki çalışmalarını desteklemek amacıyla görünmez radyasyonu konu almıştır.

³⁰⁹ Asıl adı “La science et l'hypothese” olan eser 1902 yılında yayınlanmıştır. Eser matematik, geometri, güç, klasik mekanik, termodinamik ve elektrodinamik gibi konuları işler.

³¹⁰ Asıl adı “Über unsere gegenwärtige Kenntnis vom Ursprung des Menschen”dir. Kitap yazarın diğer eserlerine benzer bir şekilde evrimi ve Darwinizmi konu almaktadır.

³¹¹ 4 Ciltten oluşan bu eser 1853 yılında basılmıştır. Orijinal ismi “Systeme de Politique Positive”dir. Çalışma ahlaklılığı ve ahlaki gelişmeyi insanlığın kaydettiği bilgi birikiminin ve başarısının kaynağı olarak görmektedir.

35. Elie de Cyon – Dieu et science: Essais de Psychologie des Sciences³¹³
 36. Émile Boutroux – Tabiat Kanunlarının Zorunsuzluğu³¹⁴
 37. A. Étard – Les Nouvelles Théories Chimiques³¹⁵

Klasik Batı Felsefesi

38. Lucretius – Eşyanın Tabiatı³¹⁶
 39. Platon (Eflatun) – Phaidon³¹⁷
 40. Platon (Eflatun) – Timeios³¹⁸

Modern Batı Felsefesi

41. Felix Ravaisson – 19. Yüzyılın Felsefesi³¹⁹
 42. Immanuel Kant - Saf Aklın Tenkidi Critique de La Raison Pure³²⁰
 43. Immanuel Kant – Pratik Aklın Tenkidi³²¹

Dinler Tarihini Konu Edinen Oryantalist Eserler

44. Dozy – İslam Tarihi³²²

³¹² 1830-1842 yılları arasında yazılan eser 1853'te basılmıştır. Eserin orijinal ismi "Course de Philosophie Positive"dir. Altı ciltten oluşan Eserin konusu sosyal bilimlerle pozitif bilimler arasındaki ilişki ve hiyerarşidir.

³¹³ Psikoloji biliminin alt branşlarını da tek tek açıklayarak ele alan eser 1910 yılında basılmış genel bir psikoloji kitabıdır.

³¹⁴ Orijinal adı "De la contingence des lois de la natura, thèse" olan bu eser 1874 yılında kaleme alınmıştır. Eser tabiat kanunlarını konu alarak bilim felsefesi yapmaktadır.

³¹⁵ 1894 yılında yayınlanan bu eser kimya ve fizik konularını işler.

³¹⁶ Asıl adı "De Rerum Natura" olan eser İlk Çağ filozoflarından Titus Lucretius Carus (M.Ö.99-55) tarafından yazılmıştır. Yazar eserde hiçbir şeyin yoktan var ve vardan yok olmayacağını savunmaktadır. Bu suretle materyalizmin temel argümanını binlerce yıl önce ifade etmiştir.

³¹⁷ Yunan Edebiyatının en seçkin eserlerinden biri bu eser ruhun ölümsüzlüğü konu almıştır.

³¹⁸ Evrenin yaratılışı temasını inceleyen eser insanın ortaya çıkışı hakkında çeşitli önermelerde bulunur.

³¹⁹ Asıl ismi "La Philosophie en France au dix-neuvième siècle" olan eser 1868 yılında basılmıştır. Eserin konusu 19. Yüzyıl Fransız düşüncesine hakim olan felsefi akımlardır.

³²⁰ Asıl adı "Kritik der resnen Vernunft" olan eser 1781 yılında yayınlanmıştır. Filibeli Ahmed Hilmi'nin okuduğu Fransızca tercümesi ise "Critique La Raison Pure" adıyla 1869 yılında yayınlamıştır. Eser Hume'un başlattığı şüphecilik akımının problemlerine çözüm getirmeyi amaçlamıştır.

³²¹ Orijinal adı "Kritik der praktischen Vernunft" olan eser 1788 yılında tamamlanmıştır. Filibeli Ahmed Hilmi'nin okuduğu Fransızca tercümesi ise "Critique La Raison Pratique" ismiyle 1869 yılında yayınlamıştır. Eser, yazarın "Saf Aklın Tenkidi" isimli eserinin tamamlayıcısı niteliğindedir.

³²² Orijinal ismi "Essai Sur l'histoire de l'Islamism" olan eser 1879 yılında yazılmış ve Dr. Abdullah Cevdet tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Eser İslam tarihini oryantalist ve materyalist bir üslupla ele alır.

45. Ernest Renan – İsa'nın Hayatı³²³
46. Ernest Renan- Din Tarihi Hakkında Düşünceler³²⁴
47. Paul de Regla – İsa'nın Hayatı³²⁵
48. François Marie Voltaire – Mahomet veyahut Taassup³²⁶

Yerli Tarih Kaynakları

49. İbn-i Battuta – Seyahatname³²⁷
50. Ahmed Cevdet Paşa – Kısas-ı Enbiya³²⁸
51. Mahmud Esad Efendi – Tarih-i Din-i İslam³²⁹
52. Ahmed Cevdet Paşa- Tezakir³³⁰
53. Ahmed Cevdet Paşa – Tarih-i Cevdet³³¹

Ansiklopedik Eserler

54. Larousse Ciltleri³³²
55. Şemseddin Sami – Kamus-ul' A'lam³³³

Devrin Güncel Eserleri

56. Celal Nuri İleri- Tarih-i İstikbal 1.cilt Mesail-i Fikriyye³³⁴

³²³ Asıl adı olan “Vie de Jésus” olan eser 1863 yılında basılmıştır. Bu eser, Hıristiyanlık teolojisini ırkçı bir bakış açısıyla değerlendirerek, İsa'yı Yahudi geçmişinden kurtulan ve Aryan özüne dönen birisi olarak işlemiştir.

³²⁴ Orijinal adı “Études d'Histoire Religieuse” olan eser 1857 yılında kaleme alınmıştır. Eser Renan'ın dinler tarihi hakkındaki görüşlerini içerir.

³²⁵ Yazar Paul de Regla takma ismini kullanmıştır asıl adı Paul-André Desjardin'dir. Eserin orijinal adı “Jésus de Nazareth au point de vue historique, scientifique et social”dır ve 1891 yılında yayınlanmıştır. Eser, İsa'nın hayatını konu almaktadır.

³²⁶ Orijinal adı “Le fanatisme, ou Mahomet le Prophète” olan eser 1736 yılında trajedi türünde yazılmıştır. Eserde peygamber, eleştirilere tahammül edemeyen ve karşıtlarına şiddet uygulayan biri gibi tasvir edilmiştir.

³²⁷ Eser, 13. Yüzyıl'ın ünlü Magrip'li seyyahı İbn Battuta'nın Endonezya'ya varan ünlü seyahatini konu almaktadır.

³²⁸ Eserin tam adı “ Kısas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hulefa”dır. Eser insanlığın başlangıcından itibaren peygamberin kıssalarını, İslam'ın ortaya çıkışını, İslam tarihinin 1439 yılına kadar olan kısmını anlatır.

³²⁹ Mülkiye hocalarından olan Mahmud Esad Efendi'nin (1856-1918) kaleme aldığı genel İslam tarihidir.

³³⁰ Bu eserde Cevdet Paşa vakanüvislik yaptığı dönemde (1855-1865) kaydettiği olayları anlatmıştır.

³³¹ Eser Cevdet Paşa'nın vakanüvislik görevi çerçevesinde yazdığı Osmanlı Tarihidir. Eser on iki cilttir ve 1774-1826 yılları arasında konu edinir.

³³² 19. Yüzyıl Fransız dil bilimcisi Pierre Larousse'un 15 ciltlik ansiklopedik çalışmasıdır.

³³³ 1889 yılında yazılan bu eser Türkçe yazılmış ilk Ansiklopedik çalışmadır.

57. Orhan Midhat Bey – İctima’i İnkılablar³³⁵

58. Celal Nuri (İleri) – Müslümanlara, Türklere Hakaret, Düşmanlara Ri’ayet ve Muhabbet³³⁶

5.2. DÖNEMİN FİKRİ TARTIŞMALARINA KATKISI

Bu bölümün amacı Filibeli Ahmed Hilmi’nin yazılarında kendilerine cevap verdiği, bazen tenkit ettiği, bazen haklı bulduğu ve bazen de mazur gördüğü kişilerle olan iletişimini gözler önüne sermektir. Yazı hayatı çok verimli ürünlerle dolu olan bu münevver, kalemini adeta bir enstrüman gibi kullanmış, kişilere fikirleri üzerinden cevaplar vererek dönemin fikir hayatındaki etkinliğini göstermiş ve döneminin getirdiği her yeni fikir ve fikri tartışmaya müdahil olarak varlığını her alanda göstermiştir. Yazdığı eserlerinde verdiği atıflardan çok ve nitelikli eserler okuduğunu gözlemlediğimiz yazar, eleştiride bulunmadan önce eleştireceği eseri satır satır okumuş ve eleştirilerini net ve açık bir şekilde kaleme almıştır. Yazın hayatı onun için vazgeçilmezdir, zira onun özgürlük anlayışı evvela fikir özgürlüğü ile başlar. Ahmed Hilmi’ye göre; söz, fikir ve vicdan hürriyetine tecavüz bir cinayet sayılmalıdır, fakat düşünürümüz bunun tam tersi bir etkisi olduğunu şu sözleriyle ifade eder: “*Tarihi gerçeklerdendir ki, bu tecavüzler fikirleri öldürecek yerde, belki yaşayacak kudrette olmayan fikirlere bile hayat verir.*”³³⁷

Onun için fikirler ve tartışmalar çok mühimdir. Zira çalışmamızın “Filibeli Ahmed Hilmi’nin Eserleri” bölümünde görüldüğü üzere bazı eserlerini oluşturan ana tema karşısındaki eser yahut müellife cevap vermektir. Onun bu eserleri eleştiride bulunma ve gerekli düzeltmeleri yapma yani doğruyu ve hakikati gözler önüne serme amacı taşır. O hakikatin ancak fikirler çarpışırca ortaya çıkacağına inanır. Düşünür, Namık Kemal’in “Barika-i hakikat müsademe-i efkârdan doğar.” sözüne büyük bir

³³⁴ Üç ciltten oluşan “Tarih-i İstikbal” isimli eserin birinci cildi olan “Mesail-i Fikriye”dir. Eser Hicri 1331 yılında yayınlanmıştır. Bu eserde Celal Nuri, materyalizm felsefesini ele almış ve tahlil etmiştir. Eser’de Celal Nuri materyalizm ve İslam’ın bir arada olabileceğini öne sürmüştür.

³³⁵ Hicri 1332 yılında yayınlanan eserin adının altındaki alt başlık “İslamiyetin mazi hal ve istikbali” adını taşır. Yazar bu eserinde Celal Nuri Bey’in “Mesail-i Fikriyye” adlı eserinin içerdiği meselelerle alakadar olmuştur.

³³⁶ Eser Celal Nuri (İleri) Bey’in kaleminden çıkmış ve 1913 yılında yayınlanmıştır. Eser Balkan Savaşları sonucunda yaşanan kayıpları üzerine Avrupalı devletleri milliyetçi bir üslupla suçlamaktadır. Eser Celal Nuri Bey, Dr. Abdullah Cevdet’i, Avrupa yanlılığından ötürü suçlamaktadır.

³³⁷ Ahmed Hilmi, *Allah’ı İnkâr*, s. 9

değer vermektedir.³³⁸ Bu bölümde onun fikri tartışmalara girdiği ve etkileşimde bulunduğu kişilerden bahsedeceğiz. Şüphesiz ki yazarımız tüm yazın hayatı boyunca sayısız kişiye ve fikre sayısız cevap vermiştir. Biz ise en fazla meşgul olduğu ve eleştirdiği isimlerden kısaca bahsedeceğiz.

Düşünürün yaşadığı dönem fikir hayatının ve fikir etkileşimin en canlı olduğu dönemdir. Onun tartıştığı ve eleştirdiği kişilere karşı kendi fikrini savunduğu ve karşı fikri çürütmeye çalıştığı görülmektedir. 19. Yüzyılın ikinci yarısında geriliği dine bağlayan Batılı görüşlere karşı “Reddiye” adı verilen bir savunma edebiyatı oluşturulmuştur.³³⁹ Buna örnek olarak Namık Kemal’in “Renan Müdafaası” gösterilebilir. Sadece Renan’ın bu metnine karşı birçok reddiye yazılmıştır. Bu reddiyelerin ortak amacı İslam’ın terakkiye mani olmadığını aksine terakkiyi emrettiğini göstermektir³⁴⁰

Bu reddiye geleneği hakkında Türköne şu sözlerle konuyu özetler:

“...Namık Kemal’den Ahmet Mithat’a, Muhammed Abduh’dan Filibeli Ahmed Hilmi’ye ve oradan Cumhuriyetin soft muhafazakar akımlarına kadar uzanman bu reddiye geleneği geride sadece araştırmacıların zihnini meşgul edecek gerçekten devasa bir külliyat bırakmıştır.

Bu emek ve cansiperane çaba, bugünün dünyası için bir anlam taşımaya da, gerçekten saygıdeğer ve muhteşem bir çabadır. Bu çaba, o günün dünyasında terakki putundan gelen saldırılara karşı mukavemet hattı oluşturmuş görünse de, gerçekte İslam toplumlarının topyekün izzetini, onurlu bir şekilde var olma çabasını ifade etmektedir.”³⁴¹

Filibeli Ahmed Hilmi de aynen yukarıda anlatıldığı gibi bir savunmada yer alarak eserlerini bu yolda bir amaç olarak oluşturmuştur. “İslam tarihi” adlı eserinde Dozy’nin İslam Tarihi’ne karşı çıkmış ve eksik, hatalı, çarpıtılmış ve yanlış olduğunu düşündüğü kısımlara tek tek cevap vermiş eleştirilerde bulunmuştur. Bunu yaparken de Dozy’nin kitabında izlediği sırayı izlemiş adeta her ayrıntıya dikkat etmiş ve cevaplarını bu şekilde vermiştir. Ayrıca yine “İslam Tarihi” isimli eserinde Renan’ı eleştirmiştir.

³³⁸ Zekeriyya Uludağ, *Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi ve Spiritüalizm*, Akçağ Yayınları, Ankara: 1996, s. 118

³³⁹ Mümtazer Türköne, *“İslam ve Terakki, İslam ve Demokrasi” Türkler, İslamiyet ve Hilafet*, Yakamoz Yayınları, İstanbul: 2014, s. 162-163

³⁴⁰ Age, s. 164

³⁴¹ Age, s. 164-165

Eleştirilerinde insafli bir ton ve üslup kullanmaya gayret eden düşünürün yer yer Renan'ın haklı olduğu noktaları da belirtmesi eleştirilerinde objektif olmak istediğinin bir göstergesi olarak algılanabilir.

Filibeli Ahmed Hilmi, “*Huzur-ı Akl ü Fende Maddiyyun Meslek-i Dalaleti*” adlı eserinde ise Celal Nuri Bey'in Tarih-i İstikbal adlı eserinin birinci cildi olan *Mesail-i Fikriyye*'yi eleştirir. Bu eserde Celal Nuri Bey materyalizm ile İslam'ı uzlaştırmaya çalışarak, materyalizmin İslam'a zıt olmadığı görüşünü savunmuştur. Filibeli Ahmed Hilmi ise Celal Nuri Bey'in İslam ve materyalizmi buluşturma çabalarını eleştirdikten sonra, Celal Nuri'nin bir diğer eseri olan *Müslümanlara, Türklere Hakaret, Düşmanlara Ri'ayet ve Muhabbet* adlı eserine değinir. Bu eserde Celal Nuri, Dr. Abdullah Cevdet'i Avrupa hayranlığı ile suçlayarak, Balkan Savaşları sonucunda yaşanan felaketlerin Avrupa Devletleri kaynaklı olduğunu dile getirir. Filibeli Ahmed Hilmi ise Celal Nuri'nin Türkleri ve Müslümanları savunma gayretini oldukça çelişkili bulur. Filibeli Ahmed Hilmi'ye göre Türkleri ve Müslümanları felakete götürecek olan şey dini milli uyanışı sekteye uğratabacak olan materyalizm akımıdır. Filibeli Ahmed Hilmi'ye göre Türklük ve İslam davasını taşıyan bir kişinin öncelikle materyalizm fikriyatından uzak durması gerekmektedir³⁴². Filibeli Ahmed Hilmi'nin *Huzur-ı Akl ü Fende Maddiyyun Meslek-i Dalaleti* isimli eserinde şiddetle eleştirdiği bir diğer materyalizmi savunan eser ise Ludwig Büchner'in *Madde ve Kuvvet*'idir. Filibeli Ahmed Hilmi eseri boyunca bu eserin hem bilime ve akla aykırı olduğunu hem de toplumsal açıdan son derece tehlikeli fikirler barındırdığını öne sürmektedir.

Filibeli Ahmed Hilmi'nin materyalizm karşıtı fikirleri ve eleştiriler, dönemin materyalist düşünürlerinin tepkisini çekmiştir. Ludwig Büchner'in *Madde ve Kuvvet*'ini Türkçeye çeviren Baha Tevfik, *Felsefe* adlı dergisinde Osmanlı'da felsefe dilinin de filozofun da olmadığını söylemiştir. Baha Tevfik'e göre felsefe denilen şey, fen ile o kadar kaynaşmıştır ki fenci, ilimci olmayan bir insanın felsefeci olması da mümkün değildir keza Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi de Baha Tevfik'e göre bir filozof değildir³⁴³. Filibeli Ahmed Hilmi, Baha Tevfik'e doğrudan cevap vermemekle birlikte, *Huzur-ı Akl ü Fende Maddiyyun Meslek-i Dalaleti* adlı eserine Büchner'in *Madde ve*

³⁴² Filibeli Ahmed Hilmi, *Huzur-ı Akl ü Fende*, s.208-210

³⁴³ Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s.332

Kuvvet'ine yönelttiği eleştiriler üzerinden Baha Tevfik'in yaklaşımını çürütmeye çalışmıştır.

“Allah-ı İnkâr Mümkün mü?” adlı eseri ise felsefe tarihi niteliği taşır. Bu eserinde ise Auguste Comte'dan Kant'a, evrimcilerden ruhçulara birçok kişiyi eleştirir. Eserde pek çok filozofun görüşlerinin yer alması ve onlara aynı bilimsel üslupla düşünürün cevap vermiş olması nitelikli bir bilgi birikimine sahip olduğunun açık bir göstergesidir.

Düşünürün fikirlerini savunduğu bu eserlerdeki ortak amaç Allah'ın varlığını ispat etmek, İslam'ın gerilemeyi gerektirici bir din olmadığı aksine tekâmüle sevk eden bir din olduğunu göstermek ve materyalist fikirlere karşı koymaktır. Karşı koyacağı fikirler hakkında çok okumuş olması, kişisel bilgi birikiminin geniş olması ve bilimsel bir üslupla eleştirilerde bulunması onun bu eserlerinin niteliğini artırmıştır.

SONUÇ

Son dönem Osmanlı düşüncesi; yoğunluğu, kapsadığı konular ve tartışmalara katılan toplumsal kesimler açısından; Türk düşünce tarihinin oldukça hareketli bir evresini oluşturmaktadır. Osmanlı ekonomisinin dünya ekonomisine entegre olmasıyla birlikte büyüyen orta sınıf, Tanzimat reformları çerçevesinde açılan okullar sayesinde çocuklarına modern bir eğitim imkânı verme fırsatı bulmuştu. Bu çocuklar, devletin giderek artan bürokrat ve subay ihtiyacını fırsata çevirmiş ve ülke idaresine katılmışlardı. Böylelikle devletin ihtiyaçları ve toplumun kariyer talepleri kesişmiş ve ülke idaresine müdahil olmaya başlayan Osmanlı kamuoyu doğmuştu. Fakat Osmanlı kamuoyunun oluşumu aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin Avrupa emperyalizmi tarafından tehdit edildiği bir döneme rastlamıştı. Devletin özellikle 93 Harbi'nden itibaren maruz kaldığı dağılma tehdidi karşısında, giderek güçlenen ve genişleyen Osmanlı kamuoyunda yoğun bir fikri üretim ortaya çıkmıştı. Başta ülke idaresi olmak üzere çok çeşitli konularda kendi fikrini üretmeye ve idareye etki etmeye başlayan Osmanlı kamuoyu özellikle II. Meşrutiyet dönemi ile beraber daha da güçlenmiş ve görünür olmuştu. Bu dönemde ortaya çıkan tartışmalar ve fikirler sadece son dönem Osmanlı siyasetine değil, aynı zamanda Cumhuriyet dönemine etki etmiştir. Fakat tam da bu sebepten ötürü son dönem Osmanlı düşünce hayatı, sonraki dönemlerde Cumhuriyet döneminin koşulları içerisinde ele alınmıştır. Son dönem Osmanlı düşüncesinin kendine has üslubu ve kavramları cumhuriyet dönemi kavramları ve üslubu içerisinde incelenmiştir. Bu durum ise, son dönem Osmanlı düşünce tarihinin layıkıyla çalışılmasını engellediği gibi bu dönemin cumhuriyet devrine bıraktığı mirası da doğru okumamızı engellemiştir.

Son dönem Osmanlı düşüncesi, dinamikliği ve esnekliği açısından cumhuriyet dönemi kavramları ve kalıpları içerisinde sığdırılmayacak kadar zengindir. Çalışmamızın konusu olan Filibeli Ahmed Hilmi'de tez boyunca ele almaya çalıştığımız üzere bu zenginliğin en güzel örneklerinden birisidir. Filibeli Ahmed Hilmi, klasik İslam kaynaklarından, aydınlanma dönemi Avrupalı düşünürlerine, Osmanlı âlimlerinden, Yunan filozoflarına kadar çok çeşitli kaynaklardan beslenmiş bir aydıncı. Ve içerisinde yaşadığı toplumun çok farklı sorunlarından kendisini sorumlu hisseden bir aydın olarak ilahiyattan tarihe, sosyolojiden siyasete, dış politikadan iktisada kadar çok

çeşitli konularda fikirler ortaya koymuş, döneminin tartışmalarına katılmıştı. Bu tartışmalar ve çeşitli konular içerisinde, Ahmed Hilmi cumhuriyet döneminde öne çıkan “irticacı”-“ilerici”-“milliyetçi” ve “dinci” gibi kavramlar ile izah edilemeyecek kadar çok yönlü bir duruş sergilemiştir. Dahası bu fikirlerini, topluma çok farklı kanallardan ulaştırmayı amaçlamış romandan, köşe yazısına, tarih kitabından denemelere kadar çok farklı türlere başvurmuştur. Tüm bu açılardan ötürü, Filibeli Ahmed Hilmi son dönem Osmanlı düşüncesinin çok yönlülüğünün ve hareketliliğinin başarılı bir örneğidir.

Bu çalışmada onun çok yönlülüğü hem eserleri üzerinden hem de etkilendiği kaynaklar üzerinden ele alınmıştır. Düşünürün fikirlerini nasıl oluşturduğu ve fikirlerini desteklemek için hangi kaynaklara başvurduğu da çalışma boyunca açıkça görülmektedir. Filibeli Ahmed Hilmi döneminin güncel kitaplarını edinebilen ve bilimsel tartışmaları orijinal kaynaklardan beslenerek takip edebilen bir Osmanlı aydını olarak II. Meşrutiyet dönemi entelektüelleri arasında önemli bir yere sahiptir.

KAYNAKÇA

- AHMED HİLMİ, “*Avrupa Medeniyeti Nereden Geldi? Bu Medeniyetin Doğru İsmi Nedir?*” Hikmet, 25 R.ahir 1328, Sayı 3.
- AHMED HİLMİ (Özdemir mahlasıyla), “*Türk Kardeşlerime Borcumuz*”, Hikmet, 20 Mayıs 1326, Sayı 7.
- AHMED HİLMİ, “*Din, Hikmet ve Fen Karşısında “Feminizm” yani Kadınların Bais-i Felaketi Olan Nisaiyyun Mesleği*”, Hikmet, 14 Mayıs 1326, Sayı 6.
- AHMED HİLMİ, “*Din, Hikmet ve Fen Karşısında “Feminizm” yani Kadınların Bais-i Felaketi Olan Nisaiyyun Mesleği*”, Hikmet, 20 Mayıs 1326, Sayı 7.
- AHMED HİLMİ, “*Tasavvuf-i İslami ve Fünun-ı Cedide ve Felsefe*”, Hikmet, 6 Mayıs 1326, Sayı 5.
- AHMED HİLMİ, “*Tasavvuf-i İslami ve Fünun-ı Cedide ve Felsefe*”, Hikmet, 14 Mayıs 1326, Sayı 6.
- AHMED HİLMİ, “*Tasavvuf-i İslami ve Fünun-ı Cedide ve Felsefe*”, Hikmet, 20 Mayıs 1326, Sayı 7.
- AHMED HİLMİ, “*Elvah-ı Hayat, Türklerin Elemlî Mukadderatından Bir Yaprak*”, Hikmet, 16 Ramazan 1330, Sayı 29.
- AKÇURA, Yusuf ; *Üç Tarz-ı Siyaset*, TTK Yayınları, 6. Baskı, Ankara, 2014.
- ARIK, Şahmurat; *Şehbenderzade'nin Hayatına Dair Yeni Bilgiler ve Osmanlı Sultanına İthaf Edilen Tek Türk Romanı*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Cilt 11 sayı 1 , 2008
- ASLANTÜRK, Fatma; *Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi'ye Göre Dini Tecrübe*, Erciyes Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri ABD., Din Felsefesi Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2010
- AYDA, Adile; *Yahya Kemâl'in Fikir ve Şiir Dünyası*, Hisar Yayınları, Ankara ,1978.

- AYDEMİR, Şevket Süreyya; *Suyu Arayan Adam*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1967.
- BAKACAK, Alper; “XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti”, Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, ed. Temuçin Faik Ertan, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2011.
- BERKES, Niyazi; *200 Yıldır Neden Bocalıyoruz?*, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, İstanbul, 1997.
- BERKES, Niyazi; *The Development of Secularism in Turkey*, Mc Gill University Press, Canada, 1964.
- BİRİNCİ, Necat; “A’mak-ı Hayal”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 2, TDV Yayınları.
- BRUBAKER, Rogers; *Citizenship and Nationhood in France and Germany*, Harvard University Press, 1992.
- CEVİZCİ, Ahmet; *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2005.
- ÇETİNTAŞ, Sare; *Filibeli Ahmed Hilmi’nin Felsefi ve Ahlaki Görüşleri*, Fırat Ün., Felsefe ve Din Bilimleri ABD. İslam Felsefesi Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2004
- DEVELLİOĞLU, Ferit; *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, 24. Baskı, Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 2007, A’mak maddesi.
- EKİCİ, Mehmet Zeki; *II. Meşrutiyet Devri Fikir Adamı Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, Hayatı ve Eserleri*. (Basılmamış doktora tezi, 1997, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü).
- GÖKALP, Ziya; *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muassırlaşmak*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1976.
- GÜLÇİÇEK, Meral; *Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi’nin Hikmet Gazetesindeki İctimaiyyat Yazıları Üzerine Bir Tahlil Denemesi*, Hacettepe Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD., Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2010
- GÜNDÜZ, Osman; *Meşrutiyet Romanında Yapı ve Tema*, MEB, İstanbul: 1997, Cilt 1.

- HALİL, Ali Nasuf; Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi'nin Düşünce Hayatı, Ankara Ünv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri ABD., Kelam Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2008
- HANİOĞLU, Şükrü; Batıcılık Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 5, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.
- HANİOĞLU, Şükrü; *A Brief History of the Late Ottoman Empire*, Priston University Press, 2008.
- IŞIN, Ekrem; "Osmanlı Materyalizmi" Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.
- KARA, İsmail; *İslamcuların Siyasi Görüşleri* 1-2-3 cilt, Dergah Yayınları, İstanbul 2014.
- KARA, İsmail; *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2012.
- KARA, İsmail; *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 1 Metinler Kişiler*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2011.
- KARA, İsmail; *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2012.
- KARAL, Enver Ziya; *Osmanlı Tarihi* V. Cilt Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856), TTK Basımevi, Ankara, 1983.
- KARAL, Enver Ziya; *Osmanlı Tarihi* VIII. Cilt Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876 - 1907), TTK Basımevi, Ankara, 1983.
- KARPAT, Kemal; *İslam'ın Siyasallaşması Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013.
- KIEL, Machiel, "Filibe", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 13, TDV Yayınları, 1996.

- KILINÇOĞLU, Deniz; *The Political Economy of Ottoman Modernity Ottoman Economic Thought During The Reign of Abdulhamid II (1876-1909)*, Princeton University 2013.
- KORLAELÇİ, Murtaza; *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi*, Hece Yayınları, 2.Baskı, Ankara, 2002.
- LEWIS, Bernard; *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, TTK. Yayınları, Ankara, 2004.
- MARDİN, Şerif; *Din ve İdeoloji*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.
- MARDİN, Şerif ; *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.
- MARDİN, Şerif; *Türkiye, İslam ve Sekülerizm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.
- MARDİN, Şerif Mardin; *Türkiye'de Din ve Siyaset*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.
- Mihr-i Din Arusi (Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi), İki Gavs-ı Enam Abdülkadir Geylani ve Abdüsselam El-Esmer, Yayına Hazırlayan: Arzu Meral, Revak Kitabevi, İstanbul:2012.
- OCAK, Ahmet Yaşar; *Türkler, Türkiye ve İslam*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.
- ODABAŞ YÜKSEK, Nursen; Filibeli Ahmed Hilmi'nin Dini ve Felsefi Düşüncesi, Gazi Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri ABD.,İslam Felsefesi Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006
- ORTAYLI, İlber; *Osmanlı Barıştı*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2007.
- ORTAYLI, İlber; *Tarih Yazıcılık Üzerine*, Cedid Neşriyat, İstanbul: 2007.
- ÖDEMİŞ, Mehmet; *Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi'nin Kelami Çalışmaları*, Dokuz Eylül Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimler ABD., Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2004
- ÖZERVARLI, M. Sait; *İslam Ansiklopedisi, Şehbenderzade Ahmed Hilmi Maddesi*.
- ÖZKÖSE, Kadir; *Muhammed Senusi Hayatı, Eserleri, Hareketi*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2000.

- ÖZMEN, Ekrem; *Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi’de Tanrı Problemi*, Selçuk Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri ABD., Din Felsefesi Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006
- UÇMAN, Abdullah, “Ali Suavi”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 2, TDV Yayınları, 1989.
- UÇMAN, Abdullah, “Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 38, TDV Yayınları, 2010.
- PAMUK, Şevket; *Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi*, 4.Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul,1999.
- QUARTERT, Donald; “*Clothing Laws, State and Society in the Ottoman Empire, 1720-1829*,” Int. J. Middle East Stud. 29 (1997), 403-425. Printed in the United States of America.
- SAYAR, Ahmet Güner; “*Sabri Ülgener Türk İktisatçı ve Sosyoloğu*” Sabri Fehmi Ülgener Küreselleşme ve Zihniyet Dünyamız, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2007.
- SIRMA, İhsan Süreyya; *II. Abdülhamid’in İslam Birliği Siyaseti*, Beyan Yayınları, 10. Baskı, İstanbul.
- SOMEL, Selçuk Akşin ; “Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi 1839-1913” Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 1 Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.
- Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, Allah’ı İnkâr Mümkün Mü?, (Haz. Necip Taylan), Çağrı Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 2001.
- Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *İslam Tarihi*, (sad. Hüseyin Rahmi Yananlı), Huzur Yayınevi, İstanbul, 2011.
- Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Huzur-ı Akl ü Fende Maddiyyun Meslek-i Dalaleti*, (Haz. Erdoğan Erbay – Ali Utku), Çizgi Kitabevi, Mayıs, 2012.

- Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Öksüz Turgut*, Hikmet Matbaası, Kostantiniye: 1326
- Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Yıldırım Bayezid Niğbolu Kalesi*, Mavi Lale Yayınları, İstanbul, 2010.
- Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Zorlu Süvari*,(Haz. Serkan Özburun), Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2001.
- Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Üss-i İslam (İslam İnanç Esasları)*, Hazırlayanlar Adnan Bülent Baloğlu, Halife Keskin, TDV Yayınları, Ankara: 2004.
- Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Senusiler ve Sultan Abdülhamid Asr-ı Hamidi'de Alem-i İslam ve Senusiler*, (Haz. İsmail Cömert), Ses Yayınları, İstanbul, 1992.
- Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Muhalefetin İflası Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, (Sad. Ahmet Eryüksel), Nehir Yayınları, İstanbul,1991.
- Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Senusiler ve Onüçüncü Asrın Büyük Mütefekkir-i İslamisi Seyyid Muhammed es-Senusi*, İkdam matbaası, Kostantiniye, 1325.
- Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *A'mak-ı Hayal*, Yayına Hazırlayan Osman Gündüz, 3. Baskı, Ankara: Akçağ Yayınları, 2011.
- Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslam*, Darüşşafaka Kütüphanesi Sahibi Hüseyin Hüsnu, Konstantiniyye, Hikmet Matbaası 1326-1327.
- Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Hikmet Yazıları* Haz. Ahmet KOÇAK, İnsan Yayınları, 2.Baskı, İstanbul, 2009.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi; *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul, 1988.
- TOKU, Neşet; *Türkiye'de Anti-materyalist Felsefe (Spiritüalizm) -İlk Temsilciler-*, Beyan Yayınları, İstanbul.
- TUNAYA, Tarık Zafer; *İslamcılık Akımı*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007.

Türkiye Kaynakçası, www.kaynakca.info

TÜRKÖNE, Mümtazer; “*İslam ve Terakki, İslam ve Demokrasi*” Türkler, İslamiyet ve Hilafet, Yakamoz Yayınları, İstanbul, 2014.

UÇAR, R. Uğur; *Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi’de Türklük Tasavvuru*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2009.

ULUDAĞ, Zekeriya; *Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi ve Spiritüalizm*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1996.

ÜLGENER, Sabri; *Zihniyet ve Din İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, Derin Yayınları, İstanbul, 2006.

ÜLGENER, Sabri; *Zihniyet Aydınlar ve İzmler*, Derin Yayınları, İstanbul, 2006.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul: 2011

ÜNAL, Uğur, “*Modernleşme Döneminde Osmanlı Tarih Yazıcılığı (1789-1908)*” Türkiye’de Tarih Yazımı ed. Vahdettin Engin ve Ahmet Şimşek (İstanbul, Yeditepe Yayınevi: 2011),

YILMAZ, Yasin; *Filibeli Ahmed Hilmi’nin Hayatı ve Tarihçiliği*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlahiyat Fakültesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi 1994.

EKLER

EK-1. ETİK KURUL İZİN MUAFİYETİ FORMU

 <p>HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ TEZ ÇALIŞMASI ETİK KURUL İZİN MUAFİYETİ FORMU</p>
<p>HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ TARİH ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA</p> <p style="text-align: right;">Tarih: 16/02/2015</p> <p>Tez Başlığı / Konusu: II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ ENTELEKTÜEL HAYATININ ÖNEMLİ BİR SİMASI: ŞEHBENDERZÂDE FİLİBELİ AHMED HİLMİ</p> <p>Yukarıda başlığı/konusu gösterilen tez çalışmam:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır, 2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir. 3. Beden bütünlüğüne müdahale içermemektedir. 4. Gözlemsel ve betimsel araştırma (anket, ölçek/skala çalışmaları, dosya taramaları, veri kaynakları taraması, sistem-model geliştirme çalışmaları) niteliğinde değildir. <p>Hacettepe Üniversitesi Etik Kurullar ve Komisyonlarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre tez çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kuruldan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.</p> <p>Gereğini saygılarımla arz ederim.</p> <p style="text-align: right;">Tarih ve İmza 16/02/2015</p> <p>Adı Soyadı: Emine BEKTAŞ</p> <p>Öğrenci No: N11225621</p> <p>Anabilim Dalı: Tarih</p> <p>Programı: Tarih</p> <p>Statüsü: ☒ Y.Lisans ☐ Doktora ☐ Bütünleşik Dr.</p>
<p>DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI</p> <p style="text-align: center;">Tez çalışması etik kurul iznini gerektirmemektedir</p> <p style="text-align: center;"> Prof. Dr. Ramazan ACUN </p> <p>Detaylı Bilgi: http://www.sosyalbilimler.hacettepe.edu.tr</p> <p>Telefon: 0-312-2976860 Faks: 0-3122992147 E-posta: sosyalbilimler@hacettepe.edu.tr</p>

**HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
ETHICS BOARD WAIVER FORM FOR THESIS WORK**

**HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
HISTORY TO THE DEPARTMENT PRESIDENCY**

Date: 16/02/2015

Thesis Title / Topic: As a Prominent Figure of The Intellectual Life of The Second Constitutional Period: Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi My thesis work related to the title/topic above:

1. Does not perform experimentation on animals or people.
2. Does not necessitate the use of biological material (blood, urine, biological fluids and samples, etc.).
3. Does not involve any interference of the body's integrity.
4. Is not based on observational and descriptive research (survey, measures/scales, data scanning, system-model development).

I declare, I have carefully read Hacettepe University's Ethics Regulations and the Commission's Guidelines, and in order to proceed with my thesis according to these regulations I do not have to get permission from the Ethics Board for anything; in any infringement of the regulations I accept all legal responsibility and I declare that all the information I have provided is true.

I respectfully submit this for approval.

Date and Signature

Name Surname: Emine BEKTAŞ _____ 16/02/2015

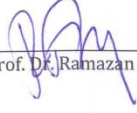
Student No: N11225621 _____

Department: History _____

Program: History _____

Status: Masters Ph.D. Integrated Ph.D. _____

ADVISER COMMENTS AND APPROVAL

 Prof. Dr. Ramazan ACUN

EK-2: ORJİNALLİK RAPORU

Turnitin Originality Report

Sayfa 1 / 60

Turnitin Originality Report

II. Meşrutiyet Dönemi Entelektüel Hayatının Önemli Bir Siması: Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi by Emine Bektaş

From Tez (TAR600)

- Processed on 24-Feb-2015 13:20 EET
- ID: 508997544
- Word Count: 25270

Similarity Index
6%

Similarity by Source

Internet Sources:
5%

Publications:
2%

Student Papers:
1%

sources:

- < 1% match (publications)
[KOÇYIĞIT, Ömer. "The Ottoman State's Perception about the Sudanese Mahdi Uprising". International Journal of Turcologia, 2014.](#)
- < 1% match (Internet from 10-Dec-2014)
<http://alperensaka.tr.gg/H%26%23304%3BLM%26%23304%3B-YAVUZ-2014.htm>
- < 1% match (Internet from 28-May-2012)
<http://tasavvufakademi.com/>
- < 1% match (Internet from 16-Jun-2011)
http://www.davetci.com/d_biyografi/biyografi_fahilmi.htm
- < 1% match (Internet from 11-Dec-2012)
http://islamiyorom.com/index.php?sayfa=makaledetay_php&mkid=365&sayi=76
- < 1% match (Internet from 08-Nov-2014)
<http://ibrahim.cn/2013/06/30/osmanli-imparatorlugu-ve-islam-problemler-hipotezler-ve-bir-perspektif-denemesi/>
- < 1% match (Internet from 15-Dec-2013)
<http://ismailhakkialtuntas.com/category/komple-teori-3/page/3/>
- < 1% match (Internet from 27-May-2014)
http://www.jasstudies.com/Makaleler/715840342_35t%20c3%bcrkel%20r%20c4%b1fat-699-718.pdf
- < 1% match (Internet from 29-Oct-2013)
<http://ismailhakkialtuntas.com/category/tasavvufi/page/13/>
- < 1% match (Internet from 12-Aug-2008)